

STARANJE ZA BOSANSKO-
HERCEGOVAČKE
RATNE INVALIDE TOKOM
PRVOG SVJETSKOG RATA
(1914–1918)CARE FOR BOSNIA AND
HERZEGOVINA WAR
DISABLED DURING THE
FIRST WORLD WAR
(1914–1918)**Apstrakt**

U radu se analizira briga države i društva o bosanskohercegovačkim ratnim vojnim invalidima tokom Prvog svjetskog rata. Posebno se ukazuje na činjenicu da je u početku organiziranje skrbi za ratne invalide nailazilo na ozbiljne organizacione i materijalne probleme, jer u zemlji nisu postojale institucije i ustanove za tu namjenu. Slabo razvijena mreža zdravstvenih ustanova, kadrovski i prostorno, ostala je zatečena naglim prilivom ranjenih i oboljelih vojnika koji su se vraćali s ratišta. Određene vrste bolesti, kao što su tuberkuloza i neka druga interna oboljenja, bosanskohercegovačko zdravstvo nije moglo adekvatno liječiti ni do kraja rata. Glavna zadaća nadležnih u početku bila je liječenje, a kasnije je opseg brige o ranjenim i oboljelim znatno proširen. Posebno su nastojali socijalno zbrinuti invalide, a potom su osnovane ustanove za njihovu rehabilitaciju, prekvalifikaciju i osposobljavanje za samostalno privređivanje. Na tome su radile posebne vladine institucije osnovane tokom rata, ali i nevladin sektor.

Ključne riječi

Austro-Ugarska, Bosna i Hercegovina, Prvi svjetski rat, ranjeni, oboljeli, invalidi, briga, staranje

Abstract

The paper analyzes the state's and society's concern for Bosnian war invalids during the First World War. In particular, they point to the fact that initially the organization of care for war invalids encountered serious organizational and material problems, because there were no institutions and facilities for that purpose in the country. The weakly developed network of health institutions, in terms of personnel and space, was taken aback by the sudden influx of wounded and sick soldiers returning from the battlefield. Certain types of diseases, such as tuberculosis and some other Bosnian diseases, could not be adequately treated by the domestic health system even until the end of the war. The main task of the authorities in the beginning was treatment, and later the range of care for the wounded and sick was significantly expanded. They especially tried to provide social care for the disabled, and then institutions were established for their rehabilitation, retraining and training for self-employment. Special governmental institutions established during the war, as well as the non-governmental sector, worked on this.

Keywords

Austria-Hungary, Bosnia and Herzegovina, World War I, wounded, sick, disabled, care, nursing.

Uvod

Bosna i Hercegovina je nakon Austro-Ugarske okupacije 1878. godine faktički postala sastavni dio Monarhije, ali je formalno-pravno sve do aneksije (oktobar 1908) ostala pod suverenitetom osmanskog sultana. Veoma složena ustavna organizacija Austro-Ugarske države, ali i međunarodni pravni akti omogućili su Bosni i Hercegovini poseban državno-pravni položaj i posebnu organizaciju i strukturu vlasti u Dvojnoj monarhiji. Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini bila je uređena *Zakonom o upravljanju* koji je donijet 1880. godine, prema kojem je nadzor nad privremenom upravom pripadao Zajedničkoj vladi Monarhije, odnosno njenom zajedničkom ministarstvu finansija. Odnos Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije, nije se mogao mijenjati bez saglasnosti parlamenata Austrije i Ugarske.¹ Provedbu vlasti vršila je Zemaljska vlada (Landesregierung) za Bosnu i Hercegovinu sa sjedištem u Sarajevu, koju su sačinjavali zemaljski poglavar, civilni adlatus i šefovi odjeljenja. Titularni šef vlade bio je zemaljski poglavar, ali je njenim radom stvarno rukovodio civilni adlatus, neposredno potčinjen Bosanskom birou pri zajedničkoj vladi Monarhije, odnosno zajedničkom ministru finansija.²

Nakon aneksije 7. oktobra 1908. godine započela je uspostava državno-pravnog poretka u Bosni i Hercegovini donošenjem više pravnih propisa. Prvi i najznačajniji bio je Zemaljski ustav (Štatut) za Bosnu i Hercegovinu, svečano proglašen 20. februara 1910. godine u prostorijama Zemaljske vlade u Sarajevu. Osim njega ustavni poredak bio je reguliran s još pet zakona: Izborni red, Saborski poslovni red, Zakon o društvima za Bosnu i Hercegovinu, Zakon o skupljanju za Bosnu i Hercegovinu i Zakon o kotarskim vijećima. Ustavom je Bosna i Hercegovina bila definirana kao "jedno jedinstveno zasebno upravno područje", ali je pravna vlast ostala u nadležnosti Zajedničkog ministarstva finansija u Beču i Zemaljske vlade u Sarajevu kao njegove ekspoziture. Sabor nije mogao imati nikakvog utjecaja na upravne poslove, jer su sabornici pred vladu mogli stavljati jedino interpelacije. Zakonodavna vlast je također i dalje ostala u nadležnosti cara, te vlada u Beču i Budimpešti.³ Reorganizacijom Zemaljske uprave Naredbom zajedničkog ministra finansija od 29. maja 1912. godine

1 Hadžibegović, Imamović, 1998, II, 229–230.

2 Hadžibegović, Imamović, 1998, II, 231–232.

3 Isto, 1997, 213.

ukinut je položaj civilnog adlatusa, a rukovođenje vladom povjereno neposredno zemaljskom poglavaru. Pošto je zemaljski poglavar ujedno bio i komandant okupacionog korpusa, tu dužnost obavljali su visoki carski oficiri. Međutim, ni ovom reorganizacijom, kao ni Ustavom, pravni položaj Bosne i Hercegovine nije bio izmijenjen. I dalje je osnovni pravni dokument kojim je bio reguliran odnos Bosne i Hercegovine prema Monarhiji i njenim dvjema državama ostao *Zakon o upravljanju* iz 1880. godine.⁴ S takvim neriješenim pravnim statusom i zakonodavnim ograničenjima Bosna i Hercegovina dočekala je početak Prvog svjetskog rata.

U danima kriza i ugroženosti državne sigurnosti i integriteta, kao i historijskog i tradicionalnog prava naroda ili države, pozvani su svi građani da pruže svoj doprinos odbrani. Obično je oružje – kada se iscrpe sva druga sredstva – krajnje sredstvo pomoću kojega se vrši odbrana i restaurira povrijeđeni državni integritet i suverenitet. Međutim, samo ratovanje je komplicirano i ne ograničava se samo na oružje. Brojni drugi faktori moraju se uzeti u razmatranje, s obzirom da svi skupa sačinjavaju cjelovitu sliku rata. Neke važne državne obaveze moraju se rasporediti i podijeliti među građane tako da jedna drugu upotpunjuju odnosno podupiru. U ratu su jedni pozvani da za državu žrtvuju svoju krv i život, dakle, da ulože svoju fizičku snagu, drugi, da ulože trud i novac, a treći pak, da u službu odbrane stave svoje intelektualne sile.

Jedna od najplemenitijih i najhumanijih funkcija društva u miru, a naročito u ratu, svakako je njegovanje i liječenje bolesnih i nemoćnih, a posebno vojnika ranjenih i oboljelih na bojnome polju, kao i pomaganje porodicama lica koja su upućena u rat. Još od polovine XIX stoljeća civilizirane države polagale su golemu pažnju zbrinjavanju ranjenika, pa je izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine nastala prava utakmica u tom pogledu, iz koje su se iznjedrile razne humanitarne i zdravstvene ustanove.⁵

Modernizacija i uvođenje novih naoružanja i strategija tokom Prvog svjetskog rata bilo je praćeno ogromnim ljudskim gubicima i stradanjima. Pred rat Austro-Ugarska je zajedno s Njemačkom bila u prednosti u naoružanju i ratnoj industriji u odnosu na zemlje Antante, ali je zaostajala u zdravstvenoj službi. Godinama je zemlja stagnirala u

4 Isto, 253.

5 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVIII/181, 1914, 3.

sanitetu. Kao vrhovni komandant vojske, Car je u načelu bio protivnik vojnog liječenja, između ostalog, i „zbog političko-dinastičkih razloga“, tvrdeći da su doktori većinom Jevreji i liberali, i kao takvi potpuno nepouzdan element u vojnoj strukturi.⁶ Neposredno pred sam rat, Monarhija je preduzela određene mjere kojima je trebalo popraviti i modernizovati zdravstvenu službu u Bosni i Hercegovini.⁷ Planirane aktivnosti na saniranju teškog stanja u zdravstvu bile su regulirane *Zakonom o uređenju zdravstvenih ustanova* kojim je bila predviđena temeljita obnova općinskih i kotarskih bolnica.⁸ Međutim, realizaciju ovih planova spriječio je početak rata, koji je Monarhija dočekala sa slabom vojnom sanitetskom službom, a i civilnim zdravstvom u pojedinim dijelovima zemlje.⁹

Sanitetska služba u Bosni i Hercegovini oslanjala se na mrežu zdravstvenih ustanova koju su činile bolnice i ambulante. Do 1883. godine u zemlji je postojalo samo pet općinskih i Vakufska bolnica u Sarajevu, koja je zapravo bila samo hitna bolnica. Karakter javne bolnice dobila je 1884. godine kada je obnovljena i reorganizirana. Između 1884. i 1892. godine broj bolnica povećao se s pet na 13. Zajednički ministar finansija Benjamin Kállay 1892. godine osnovao je instituciju okružnih bolnica i iste godine postavio temelje za novu, veću državnu bolnicu u Sarajevu koja je otvorena 1894. godine. Istovremeno, Vakufska bolnica je preuređena u ustanovu za mentalno zdravlje i adaptirana za ovu

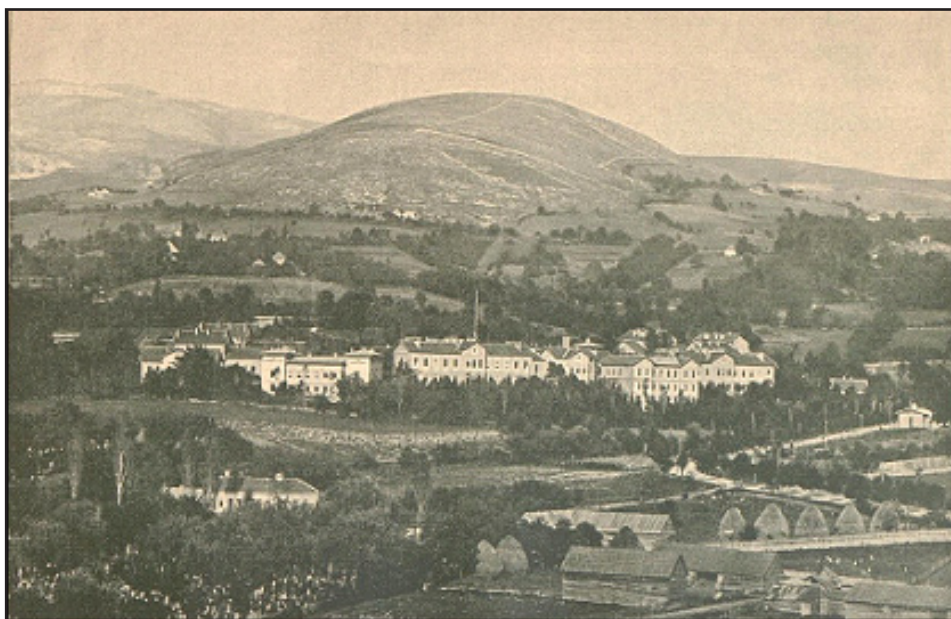
6 Horvat, 1967, 238.

7 Na loše stanje u bosanskohercegovačkom zdravstvenom sektoru ukazivalo se posebno na sjednicama bosanskog sabora. Sabor je 1911. godine donio i zdravstvenu *Rezoluciju* u kojoj su bili pobrojani ključni problemi i potrebe zdravstvene zaštite. I u narednom periodu sporadično se na saborskim sjednicama aktueliziralo ovo pitanje i tražilo od Zemaljske vlade da izvrši proširenje Zemaljske bolnice u Sarajevu s tri nova bolnička odjeljenja. Ove saborske inicijative uticale su na državni vrh Monarhija da se ozbiljnije pozabavi rješavanjem ovog pitanja (Radušić, 2024, 65).

8 Članom 1. *Zakona o uređenju zdravstvenih ustanova* bila je predviđena reorganizacija bolničke mreže, prema kojoj su nakon sporazuma s općinskim zastupnicima, općinske bolnice u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Travniku i Tuzli, trebale da potpadnu pod zemaljsku upravu. Time je Monarhija željela riješiti problem subvencioniranja općinskih bolnica, s obzirom da su općine bile neorganizirane i ekonomski nesposobne da ih same finansiraju (*Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1914, 471–472; Radušić, 2024, 65–66).

9 Horvat, 1967, 238.

namjenu. Od tri okružne bolnice 1892. broj je porastao na pet 1893, 1894. bilo ih je sedam, 1897. osam i devet 1901/02. godine. Tako je Bosna i Hercegovina 1902. godine imala 24 bolnice, uključujući 19 s javnim statusom.¹⁰ O zdravlju stanovništva brinule su i brojne javne ambulante koje su se izdržavale iz općinskih sredstava, po potrebi i uz privremenu pomoć iz državnih fondova. Njima su uglavnom upravljali državni ljekari. Radilo se, ipak, o slabo razvijenoj mreži zdravstvenih ustanova.¹¹ U skladu sa zakonskim propisima Zemaljska vlada je u kriznim vremenima spajala vojni i civilni sanitet i time omogućavala smještaj i liječenje vojnicima u civilnim zdravstvenim ustanovama.¹²

Prilog 1. Državna bolnica u Sarajevu
(preuzeto iz: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, Sarajevo 1903)

Izbijanjem Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je postala neposredno ratno poprište, sve do jeseni 1915. godine, i njeni privredni i društveni resursi stavljeni su u funkciju vođenja rata, što je uz ratna stradanja i razaranja izazvalo ogroman poremećaj u zemlji. Planirana

10 *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, 1903, 201.

11 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 17.

12 Opširnije o tome vidjeti u: Radušić, 2024; *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*, 1903.

sanacija stanja u zdravstvenom sektoru pred početak rata ne samo da nije bila ostvarena nego se stanje dodatno pogoršalo, s obzirom na borbe koje su vođene između austrougarskih i srpsko-crnogorskih armija na području istočne Bosne u kojima su glavne mete bile bolnice. U kontraofanzivi srpsko-crnogorske trupe uspjele su prijeći na lijevu obalu Drine i napredovati preko Romanije do Sarajeva gdje su vođene žestoke borbe.¹³ Usljed navedenih vojnih operacija došlo je do zatvaranja, odnosno djelimičnog uništavanja i pljačke okružnih bolnica u Srebrenici i Goraždu, društvenih bolnica u Foči i Višegradu, te ambulanti u Čajniču i Rogatici. Nakon protjerivanja srpsko-crnogorskih trupa preko Drine, vlasti su 1916. izvršile sanaciju i osposobile navedene zdravstvene ustanove za ponovni rad.¹⁴ Također, za smještaj i liječenje ranjenih i bolesnih formirale su razgranatu mrežu „fleksibilnih sanitetskih ustanova – previjališta, zavojišta, privremenih bolnica (poljskih, zaraznih, evakuacijskih), sanitetskih kolona, kao i željezničkih vozova koji su trebali evakuisati i liječiti nastradale i oboljele.“¹⁵ Neke civilne bolnice, poput kotarske u Gacku, bile su pretvorene u vojne.¹⁶ Do 1916. godine broj zdravstvenih ustanova značajno je povećan.¹⁷

Nedugo nakon što su ratni bubnjevi oglasili početak rata vozovi su s bojišta počeli dovoziti prve ranjene i bolesne vojnike, što je otvorilo pitanje njihova daljeg liječenja i zbrinjavanja u zemlji.¹⁸ U mjesecima koji su slijedili broj ranjenih i oboljelih se povećavao.¹⁹ Zimsko ratovanje 1914. godine posebno je pogađalo zaraćene strane. U pozadini su zaraze i bolesti odnosili više života nego gubici na frontu.²⁰

13 Šehić, 2007, 91; Hadžibegović, Imamović, 1998, 286; Radušić, 2024, 66–67.

14 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 17; Radušić, 2024, 67.

15 Šehić, 2007, 181; Radušić, 2024, 67.

16 Isto.

17 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 17.

18 Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/289, 1914, 5; Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/290, 1914, 4; Vijesti o ranjenicima i bolesnicima, *Sarajevski list* XXXVII/291, 1914, 5.

19 *Bosansko-hercegovačka pješadijska regimenta br. 2 u svjetskom ratu od 1914. do 1918. godine*, 1969, 7–47.

20 Horvat, 1967, 238.

Prilog 2. Okružna bolnica u Gorazdu

(preuzeto iz: *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878–1901*,
Sarajevo 1903)

Jedna od važnijih dužnosti države i društva bila je pružiti posebnu brigu i pažnju vojnicima koji su se vraćali ranjeni ili bolesni s fronta. Povratnicima je bila potreba pomoć kako bi rane zadobijene na bojnopolju što prije izliječili i bili sposobni za ponovnu integraciju u civilno društvo ili povratak u vojnu službu. Međutim, u zemlji nisu postojale institucije niti ustanove zadužene za sanitarnu njegu ranjenih i bolesnih povratnika iz rata. Zbog specifičnih odnosa u Bosni i Hercegovini organizacija svih grana ratne pomoći odvijala se u bitno drugačijim oblicima u odnosu na Austriju i Ugarsku. Dok je kod potonjih privatna inicijativa bila odlučujući faktor, u Bosni i Hercegovini odjeljenje Zemaljske vlade vodilo je glavnu riječ oko socijalne brige za ratne invalide. Samo je u sakupljačkim aktivnostima slobodno polje bilo rezervisano za privatnu inicijativu, mada je i tu vlast od početka imala upliva i vremenom preuzimala inicijativu.²¹

Najveću pažnju bosanskohercegovačkih istraživača, kada je u pitanju Prvi svjetski rat, zaokupljao je Sarajevski atentat, te događaji i

21 Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABH), Fond Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (FZMF), 1914, 14.285; Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, 1917, 147; Šehić, 2007, 182.

ličnosti povezani s njim. Zbrinjavanjem bosanskohercegovačkih invalida tokom rata najviše se bavio Zijad Šehić,²² dok se zdravstvenim zavodima pred početak i tokom Prvog svjetskog rata u svojoj doktorskoj disertaciji bavila Minela Radušić²³ i Bojan Stojnić u svojoj publikaciji štampanoj 2015. godine.²⁴ Ovim radom nastojali smo popuniti određene praznine uočene u navedenim radovima, odnosno rekonstruisati mjere i akcije koje su državni administrativni aparat i civilno društvo, zajedno s vojnim vlastima, preduzimali u vezi sa zbrinjavanjem ratnih vojnih invalida.

Državno staranje o ratnim invalidima

General Rudolf Stöger-Steiner von Steinstätten, austrougarski ministar rata, staranje za ratne invalide smatrao je „najvažnijom i najotmjelijom zadaćom države“.²⁵ Međutim, zaraćene države su ogroman novac trošile za vođene rata i nisu imale na raspolaganju dovoljno budžetskih sredstava za druge potrebe, između ostalog, ni za adekvatno staranje o ratnim invalidima.²⁶ Ipak, prvobitna organizacija ratne invalidske pomoći i njena realizacija u Bosni i Hercegovini odvijala se pod vladinim nadzorom i uz njenu pomoć. U stvari, država je bila glavni stub i nosilac brige o ratnim invalidima, ne odričući se pri tome djelotvorne podrške širih društvenih krugova.²⁷

Da bi se ostvario što bolji uspjeh u brizi za ratne invalide pod protektoratom zemaljskog poglavara Stjepana Sarkotića u svečanoj dvorani Zemaljske vlade, pod predsjedavanjem dr. Karla Unkelhausera,

22 Šehić, 2004, 311–329; Šehić, 2007.

23 Radušić, 2024, (neobjavljena doktorska disertacija).

24 Stojnić, 2015.

25 Kongres za skrb invalida, *Sarajevski list* XLI/201, 1918, 2.

26 Prema nekim procjenama 1. oktobra 1916. godine ukupni ratni troškovi Centralnih sila iznosili su 74,5–76,5 milijardi, a Antantini 162 milijarde maraka. Sve zaraćene države skupa izdvojile su do tada za vođenje rata dakle, oko 238 milijardi maraka. Da bi predočili javnosti o kojoj količini novca se radi, onovremeni stručnjaci procjenjivali su da kada bi se ta svota izdala u banknotama po 100 maraka, pa se one poredale jedna do druge, dobili bi 476.000 km dugu liniju koja bi dvanaest puta okružila zemlju. Putniku, koji bi svaki dan prevalio 20 km, trebalo bi 65 godina da dođe do kraja te linije. Da bi se ta svota isplatita u apoenima od 1 marku, bankaru bi, da broji bez prestanka dan i noć svake sekunde jednu marku, trebalo 7.500 godina (Ratni troškovi, *Sarajevski list* XXXIX/344, 1916, 3).

27 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Šehić, 2007, 182.

Sarkotićeva zamjenika, 1. juna 1915. godine uz prisustvo brojnih zvaničnika održana je konstituirajuća skupština Odbora za opskrbu ratnih invalida, odnosno vladinog ad hoc tijela za staranje o ratnim invalidima. Slične ustanove već su postojale u Austriji i Ugarskoj, pa su na temelju njihovih iskustava preduzete nužne mjere na uspostavi sličnog tijela u Bosni i Hercegovini sa zadatkom da se oboljeli i ranjeni vojnici uz primjerenu liječničku njegu opet osposobe za rad, a onima koji su ostali trajno nesposobni osigura primjerena egzistencija. Na skupštini su prisustvovali predstavnici vojske, civilnog društva i brojni vladini zvaničnici, između ostalih: odjelni predstojnik dr. Otto Frangeš, dvorski savjetnik dr. pl. Bruno Curinaldi, dr. Anton Matuschka, štapski liječnik, vladin savjetnik dr. Josip Preindelsberger, vladin savjetnik dr. Julius Biberauer, podnačelnik Josip Vancaš, direktor Zemaljske banke Nikola Berković, zamjenik direktora Zemaljske banke Vuko Đukić, advokat dr. Moritz Rothkopf, veleposjednik Esad ef. Kulović, vakufski direktor Šerif ef. Arnautović, dr. Hamdija Karamehmedović, vrhovni rabin dr. Moric Levi, gradski zastupnik Avram D. Salom i vladin podsekretar dr. Wilhelm Fodor. Gradski liječnik dr. Milan Jojkić, koji je službeno bio spriječen, pismeno je obrazložio svoje odustvo i izvjestio da se rado prihvata sudjelovanja u ovom pothvatu. Odjelni predstojnik dr. O. Frangeš upoznao je prisutne o potrebi brige za ranjene i oboljele vojnike. Posebno je istakao potrebu osiguranja neophodnih novčanih sredstava za ratne invalide, kojima je trebalo nabaviti ortopedske aparate i smjestiti ih u zemaljskom liječilištu na Ilidži ili privremeno u nekoj drugoj bolnici. Dr. Matuschka, glavni liječnik vojne komande u Sarajevu, pak, u svom govoru, posebno je naglasio važnost posredovanja vlasti kod traženja službe za ratne invalide. Predstavnik Crvenog krsta je u ime Društva obećao izdašnu pomoć. Nikola Berković predložio je da se potakne sabiranje prinosa putem vlasti i da se na taj način, uz opsežnu materijalnu pomoć svih slojeva stanovništva, pothvat provede na što široj platformi. U uži odbor izabrani su dr. O. Frangeš, dr. pl. B. Curinaldi, dr. A. Matuschka, dr. J. Preindelsberger, dr. J. Biberauer, dr. M. Jojkić i dr. H. Karamehmedović.²⁸ U Odboru su dakle, bili predstavnici civilne i vojne vlasti, odnosno ljekari domaćeg i stranog porijekla.

Odbor za opskrbu ratnih invalida radio je na osnovu propisa o brizi za ratne invalide koje su donijeli centralni organi Monarhije. S obzirom da nije imao vlastitog iskustva, s posebnom pažnjom, putem novina

28 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXVIII/160, 1915, 2.

onoliko koliko su one do njega stizale, pratio je rad sličnih institucija u Monarhiji,²⁹ i primjenjivao ih u svom radu, uzimajući u obzir posebne prilike u Bosni i Hercegovini. Administrativne poslove Odbora vodila je Zemaljska vlada. Raznovrsni, stalno rastući i isprepleteni programi ratnih obaveza vlasti, od kojih je, međutim, jedna od najvažnijih bila briga o ratnim vojnim invalidima, krajem novembra 1916. bilo ih je preko 3.800, narasli su do te mjere da su umjesto dotadašnjeg odvojenog tretmana u nekoliko odjela Zemaljske vlade, iz razloga ekspeditivnosti, raspoređeni 1. decembra 1916. u novoformirano "Odjeljenje za ratno staranje" pri vladinom Privrednom odjeljenju.³⁰ Ovo se činilo najprikladnijim, s obzirom da su mnogi zadaci socijalne zaštite uključivali ekonomska pitanja, te industrijsku, komercijalnu i poljoprivrednu obuku i podršku osobama s invaliditetom, i druge različite oblike poslovne podrške koji su spadali u portfelj ovog vladinog tijela.³¹

Adekvatno zbrinjavanje ratnih vojnih invalida bilo je u središtu interesa, ne samo vojnih nego i civilnih vlasti.³² Glavni i najvažniji zadaci Odbora na zbrinjavanju invalida, odnosno osoba koje su u ratu usljed ranjavanja, oboljenja ili na drugi način sasvim ili djelomično izgubile sposobnost za

29 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3.

30 ABH, *FZMF*, 1914, 14.285; Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 1.

31 ABH, *FZMF*, 1914, 14.285; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 147.

32 Vlasti su svoje stanovište da pri zbrinjavanju, koje se odnosilo na podizanje društvenog i privrednog položaja ratom oštećenih, najagilnije zajedno rade, temeljile na praksi koja je bila prisutna u Austriji, gdje je „zemaljsko povjerenstvo za ratnike, koji se vraćaju kući“, osnovalo c. i kr. ministarstvo unutrašnjih poslova, u sjedištima zemaljskih političkih oblasti (zemaljska komisija za kraljevinu Češku u Pragu zvala se „Državna zemaljska centrala za kraljevinu Češku za zbrinjavanje ratnika, koji se vraćaju kući“) preuzela svoj rad u svim dijelovima krunovine u društvu s austrijskim „Crvenim krstom“, a isto tako u zemljama svete ugarske krune, i to u Ugarskoj od „Povjerenstva za zbrinjavanje amputiranih i sakatih vojnika“ (Csonkitott es Bena Katonakat Gondoza Bizottsag) u Budimpešti pod upravom ministra predsjednika s pododborima u univerzitetkim mjestima, od središnjeg ureda za pomaganje i posredovanje namještanja za ratne invalide (Rakkant Katonakat Gyarnolito es Elhelvezo Hivatal) u Budimpešti, te u Hrvatskoj i Slavoniji od strane bana postavljanjem zemaljske komisije za zbrinjavanje ratnih invalida u Zagrebu (Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list* XXXVIII/178, 1915, 3).

zarađivanje, bili su da se opet učine vrijednim i jednakim članovima državne zajednice i da se po mogućnosti zajedničkim djelovanjem svih faktora osposobe za samostalno zarađivanje. Onim vojnicima koji su usljed gubitka ekstremiteta postali nesposobni za rad i zaradu, Odbor je nabavljao protezu (umjetni ud) i osiguravao podučavanje za njihovo korištenje sve dok nisu bili u stanju da opet svoje ranije poslove izvršavaju ili, pak, dok se ne prekvalifikuju za neki drugi zanat, podesan vrsti i stepenu njihove invalidnosti. Vojnicima koji su u ratnim djelstvima izgubili vid, Odbor je osiguravao školovanje u zavodima za slijepce kako bi sami mogli zarađivati za život. Ratne invalide koji su imali unutrašnja oboljenja, naročito plućna i bili nesposobni za vojnu službu, slao je u bolnice za plućne bolesti van Bosne i Hercegovine, jer u zemlji nije bilo podesnih sanatorija za njihovo liječenje.³³

Za ostvarenje ovih zadaća vojničkim i civilnim upravama cijele Monarhije, kao zajedničkim nosiocima brige za ratne invalide, 8. juna 1915, kao pravac rada, bile su razdijeljene posebne Upute u kojima je bilo izvršeno tačno razgraničenje njihovih nadležnosti. Prema toj podjeli obaveze vojne uprave bile su:

1. prvo liječenje, snošenje troškova za nabavljanje proteza, kao i njihov popravak i zamjena do prestanka vojne službe invalida,
2. odobrenje troškova izdržavanja za one osobe koje su predate nevojničkim zavodima, s isplatom ustanovljenog prinosa za njegovanje i
3. zadržavanje ratnog oštećenika, koji je bio podvrgnut naknadnom liječenju u vojnim ustanovama do oporavka i eventualnog osposobljavanja za zarađivanje, odnosno do njegova prelaza u stalež invalida.

U skladu s ranijim naredbama o spajanju civilnih i vojnih aktivnosti u kriznim vremenima koje su početkom Prvog svjetskog rata ponovo stupile na snagu, zajedničke obaveze civilnih i vojnih vlasti bile su naknadno liječenje, obrazovanje ratom oštećenog za ranije zvanje, odnosno podučavanje za neki novi poziv na način da je vojna uprava trebala da vodi brigu o oporavku oštećenika u bolnicima koje su joj bile na raspolaganju, u koliko su joj to omogućavali propisi, da vodi brigu za disciplinski nadzor nad osobama koje su bile smještene u civilne bolnice, a državna uprava joj je trebala staviti na raspolaganje svo-

33 Sabiranje odjeće za naše invalide, *Sarajevski list*, XXXVIII/331, 1915, 2.

je stručnjake i bolnice za naknadno liječenje i školovanje. Poseban zadatak civilnih vlasti bio je posredovanje pri zapošljavanju invalida.³⁴

Pored pomenutih *Uputa* realizaciju svojih zadaća vojna uprava je zasnivala, jednim dijelom na predratnim propisima, a drugim na zakonima i naredbama koji su donošeni tokom rata. Zajedničke zadaće civilne i vojne uprave, pak, koje su se odnosile na postupak za naknadno liječenje i školovanje ratom oštećenih, koji su se mogli podvrgnuti njegovanju u civilnim zavodima, bilo je regulirano *Uputama* na način da su se vojne komande obraćale civilnim komisijama, koje su bile pozvane za sudjelovanje kod naknadnog njegovanja ranjenika, za mišljenje i preporuku za naknadno liječenje. Ta korespodencija bila je regulirana na način da su *Upute* vojnim komandama omogućavale da u sporazumu s civilnim pojednostave procedure radi veće ekspeditivnosti poslovnog toka, a sve u cilju što bržeg ostvarenja naknadne njege za invalide. Mjerodavnim za uspjeh akcije, da se ratom oštećeni opet učine što samostalnijim i za zarađivanje sposobnim državljanima, bilo je osiguranje naknadnog njegovanja u zemlji u kojoj je invalid stalno boravio prije nego što je buknuo rat. Što se pak, zadaće posredovanja posla tiče, koja je bila u nadležnosti civilne uprave, vojne vlasti su smatrale kao svoju dužnost da ih u tome podupru na svaki način. Pri svim mjerama vodilo se računa da će s jedne strane, kad dođe demobilizacija, po nuždi biti raspušten veliki broj vojnih i bolnica dobrovoljne zdravstvene njege, poput onih koje su bile smještene u škole i druge javne ustanove, a s druge, da će se umnožiti broj onih kojima je liječenje i školovanje bilo potrebno.³⁵

Pošto vladin Odbor za ostvarenje svojih zadaća, koje su korespondirale s *Uputama* Ministarstva rata, od 8. juna 1915, nije imao na raspolaganju novčanih sredstva osim nekoliko priloga od oko 8.800 K, morao je iznaći način da osigura novac za pomoć ratnim invalidima i druge troškove. Imperativni zadatak Odbora za staranje o ratnim invalidima dakle, bio je osiguranje stalnih izvora prihoda i formiranje Fonda za ratne invalide koji bi regulirao korištenje tog novca. Međutim, poteškoće u tom pogledu proizilazile su iz činjenice da su već ranije prikupljena značajna sredstva za Crveni krst, Fond za

34 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

35 Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list* XXXVIII/178, 1915, 3; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

udovice i siročad palih boraca, kao i druge humanitarne akcije vezane za rat u krugovima stanovništva na koje se i ovaj poziv za pomoć ratnim invalidima odnosio. Da bi se postigao željeni uspjeh, moralo se ozbiljno prionuti na posao. Najprije su, uz obrazloženje cilja i zadatka akcije, pozvana velika industrijska i trgovačka preduzeća da krupnim iznosima potpomognu fond. Pošto je broj velikih kompanija u Bosni i Hercegovini bio skroman, smatralo se podesnim da se također, i sitnim privrednicima (trgovcima i obrtnicima) pruži prilika da s manjim, ali stalnim, prinosima potpomažu ovu akciju. Radi toga je sličan poziv upućen i svim protokoliranim firmama u zemlji, a ujedno su pozvane i sve političke oblasti da potpomognu Fond za invalide.³⁶

Namjera akcije za opskrbu ratnih invalida, nije bila privući samo velike donatore, kojih je u zemlji bilo malo, nego za to zaniteresirati šire mase, odnosno prikupljanje postaviti na što širu platformu. Činilo se neophodnim sistematski organizirati prikupljanje sredstava i u to posebno uključiti stanovništvo poljoprivredno potentnijih dijelova zemlje koje je izvuklo značajnu materijalnu korist iz vanrednih ratnih okolnosti, od prodaje stoke i poljoprivrednih proizvoda i to u obimu koji nikada ranije nije imalo. Zato je poseban fokus kampanje bio usmjeren na ovu populaciju.³⁷ Da su imali dobru procjenu može se zaključiti iz pojedinih

36 ABH, FZMF, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 4.

37 U apelima stanovništvu da se odazove doniranju sredstava za invalide vlasti su pozivale da „svi podmirujemo svoje redovne društvene potrebe – izdašno pomognemo onim našim junacima, koji su smiono i oduševljeno vršili svoju dužnost na raznim ratištima, i koji su doduše iznijeli živu glavu, ali koji su osakaćeni za čitav život. Ovi junaci, koji su ili obnevidili ili su bez ruke ili noge ili bez oboga, ne mogu većim dijelom da vrše onih svojih poslova, čime su prije uzdržavali i ishranjivali i sebe i svoje, pa je dužnost svih nas, da omogućimo patriotsku, najhumaniju akciju, kako bi se ovim junacima omogućilo, da se priprave za vršenje onih zvanja, koja mogu obavljati usprkos nedostataka, što im ih je rat nametnuo, dok su živi. Ovi su junaci naši sinovi, naša braća, i dok s pijetetom moramo da se spominjemo s pokoljenja u pokoljenje one braće, čije zemne ostatke pokriva hladna zemlja, jednako moramo da vodimo brigu o ovim invalidima, koji su za nas gledali smrt u lice. Dužnost je naša, da poradimo svim silama, da ovi invalidi ne budu predmetom sažaljenja, već da im pripomognemo, da budu udivljenja vrijedni članovi naroda, kojima smo mi omogućili, da dostojno zarađuju i sakati svoj svagdanji hljebac. Naši su invalidi bili aktivna glavnica naroda i naše obranbene sile, pa oni moraju i odsada da budu snažan dio narodnoga kapitala: to stoji do

iskaza priloga, iz kojih proizilazi da se u pojedinim mjestima sakupljeni prinosi, koji su često bili pozamašni, odnose na stotine i hiljade lica, koja su stavila na raspolaganje novac za kampanju socijalne zaštite ratnih invalida. Kako bi se ovom stanovništvu učinila dostupnija mogućnost djelovanja, organi uprave, koji su zbog svoje profesije i položaja bili u stalnom kontaktu s njima (nastavnici i učitelji osnovnih škola, sveštenstvo, finansijska straža i žandarmerija, činovništvo na željeznici), stavljeni su u službu prikupljanja sredstava. Ipak, glavni nosioci poslova bili su funkcioneri političkih vlasti, koji su, usprkos povećanog obima poslova zbog ratnog stanja i smanjenog broj izvršilaca, neumorno radili na prikupljanju sredstva, nezavisno od finansijske podrške državne uprave za stvaranje materijalne osnove za invalidsku zaštitu.

Dok je masa stanovništva preko svakog očekivanja uzela učešća u ovoj akciji, gradske općine bile su poprilično pasivne. Zato je Odbor adresirao i uputio jedan cirkularni dopis, u kojem je naveo svrhu i ciljeve kampanje, svim načelnicima u zemlji, od kojih je zatražio podršku. Skoro sve općine odazvale su se pozivu i pružile stalni novčani doprinos u korist Fonda.³⁸

Kako bi se akcija sabiranja u pojedinim okruzima podigla na veći nivo, načelnici su osnovali pododbore. Organizacija se dalje promovirala postavljanjem ratnih štitova za ukucavanje klinaca, te mnogobrojnih kasica i priređivanjem zabava i svečanosti u zemlji. Predsjedništvo fonda izdalo je seriju razglednica s bosanskim motivima s južnog ratišta,³⁹ a prodavano je i prstenje od neprijateljskih pušćanih čahura kao suveniri, čija je umjetnička izrada bila na zavidnom nivou, a izrađivao ih je umjetno-obrtni atelje u Sarajevu.⁴⁰ Privredno odjeljenje Zemaljske

nas, koji nismo iskusili tegobe ranjavanja kao oni. Svi smo zvani, da tu pripomognemo (...) ukorist naših invalida.“ (Razglednica u korist naših invalida, *Sarajevski list* XXXVIII/341, 1915, 2).

38 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3.

39 Na jednoj razglednici bila je slika zemaljskog poglavara, komandujućeg generala Stjepana Sarkotića, ostale slike bile su s prizorima rata. Između ostalog, na jednoj od razglednica bila je slika o proglašenju džihada (svetog rata) pred Carevom džamijom u Sarajevu, potom slika s „muslimanskim pandurima, slika iz života u vojničkom taboru, slika s nezaboravnim zapovjednikom vojnog zbora generalom Appelom itd.“ (Razglednica u korist naših invalida, *Sarajevski list* XXXVIII/341, 1915, 2).

40 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i

vlade organiziralo je i akciju sabiranja kovina. Pozivu su se odazvale i lokalne vlasti i stanovništvo. U zemlji je prikupljeno i otpremljeno 80 vagona kovine,⁴¹ od čega je ostvaren prihod od 250.000 K za invalidski fond, a od prikupljanja vune i gume oko 19.000 K. U namjeri da fondu pribavi stalne izvore prihoda, Zemaljska vlada potakla je izdavanje novih poštanskih markica s doprinosom od 2 filira po komadu. Ovu inicijativu prihvatilo je i odobrilo Zajedničko ministarstvo finansija i preporučilo Ministarstvu rata. Zahvaljujući saradnji navedenih faktora markice su iz štampe puštene u promet 10. jula 1916. godine.⁴² Podršku Fondu pružila je i Držvna lutrija, koja je početkom 1915. godine organizirala „igre na sreću“ od kojih je prikupljeno 625.000 kruna.⁴³ Jedno drugo izdašno vrelo stalnih prihoda osigurano je tako što je Odbor s jednom fabrikom papira u Sarajevu sklopio ugovor na osnovu kojeg je u promet pušten papir za cigarete, najbolje vrste, s oznakom koja je bila u vezi s invalidskim fondom, čiji je čisti prihod jednim određenim dijelom pripadao Fondu.⁴⁴

Krajem 1916. godine, zahvaljujući predanom radu članstva, Fond je raspolagao sredstvima od 1.827.164,10 K, što je bio dobar uspjeh s obzirom na teškoće s kojima se susretao na početku i okolnostima koje su vladale u zemlji. Sredstva ratno-invalidskog fonda bila su uložena u Privilegovanu zemaljsku banku, Privilegovanu agrarnu i komercijalnu banku, Muslimansku centralnu banku, Austro-bosansku banku i Bosanskohercegovačku poštansku štedionicu u Sarajevu.⁴⁵

Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3.

- 41 Od starih kovina u Sarajevu prikupljeno je: 1.195 kg olova, 3.996 kg cinka (tutije), 5.466 kg mesinga, 5.009 kg bakra i ponešto pakfonga, kositra i aluminija. Osim toga darovana su još četiri sanduka raznih predmeta za upotrebu i nakit, zatim veći broj zlatnih i srebrenih predmeta i starog srebra. Pored toga predano je još 279 kruna u gotovom novcu. Predmeti su dati uredu za ratne potrebe, a novac je poslan ratnom ministarstvu (Zahvala Sarajevu na uspjehu sabiranja kovina, *Sarajevski list / Сарајевски лист* XXXVIII/165, 1915, 2).
- 42 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 148.
- 43 ABH, *FZMF*, 1914, 15.760; Šehić, 2007, 183.
- 44 Godišnji doprinos bosanskohercegovačkom ratnom invalidskom fondu od prodaje ovoga artikla kretao se 20.000–30.000 K. (Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/333, 1916, 3).
- 45 Krajem decembra 1916. godine fond je raspolagao s 1.023.914,10 K gotovine i 803.250 K u državnim obveznicama. U Privilegovanoj zemalj-

Do kraja 1916. godine upisano je iz sredstava fonda 803.250 K ratnih obveznica.⁴⁶ Dakle, već u prvoj godini osiguran je temelj na kome se odvijala dalja opskrba ratnih invalida.

Carevom odlukom od 10. maja 1917. sredstava koja je sakupljao pripomoćni ured Ministarstva za ratno staranje, te novci sakupljeni na drugim mjestima koji su bili namijenjeni za brigu o vojnicima na ratištu, pomoć udovicama i siročadima poginulih, staranje o ratnim invalidama, a naročito za izgradnju bolnica i sličnih dobrotvornih ustanova, objedinjeni su u jedan fond pod nazivom: „Cara i kralja Karla fond za ratno staranje“. Fond je trebao nastaviti djelovati i poslije rata, kada su se pomoć za uzdržavanje udova i djece poginulih trebale ukinuti i to u Austriji šest mjeseci nakon potpisivanja mira, a u Ugarskoj šest mjeseci poslije smrti uzdržavatelja porodice. U Bosni i Hercegovini pak, vrijedila su ista pravila kao u Austriji. Planirano je bilo da se udovicama ne daje privremena pomoć, nego da im se omogući da naslijede posao poginulog muža ili da prema sposobnosti i individualnosti prihvati drugi posao od kojeg je trebala živjeti.

Što se tiče staranja za maloljetnu djecu poginulih vojnika, trebalo se primjenjivati načelo da, po mogućnosti, ostanu kod majke ili, ako to nije bilo moguće, da se smjeste u porodicu istoga staleža. Ako ni to nije bilo moguće, onda su se trebala smjestiti u sirotište i osigurati im školovanje i neko zanimanje. U svakom pojedinom slučaju trebalo se postupati individualno. Jedan od prioriteta novog fonda bilo je staranje za invalide. Prvenstvena zadaća kao i ranije bila je njihov oporavak i po mogućnosti vraćenje starom zvanju, kao i osiguranje posla na osnovu njihove preostale radne sposobnosti. Pri tome su dobar primjer bila iskustva s invalidima koji su ostali slijepi i u početku potpuno razočarani u život, ali poslije boravka u zavodima za slijepe, gdje su izučili neki od zanata za samostalno zarađivanje, ponovo su povratili vjeru u život. Pojedini ratni oštećenici dobijali su veće jednokratne pomoći za

skoj banci bilo je u gotovini 237.783,29 K i 348.250 K u ratnim obveznicama, Privilegovanoj agrarnoj i komercijalnoj 254.404,95 K gotovine i 255.000 K obveznica, Muslimanskoj centralnoj 231.462,58 K i 175.000 obveznica, Austro-bosanskoj banci 211.416,49K i 25.000 K obveznica i Bosanskohercegovačkoj poštanskoj štedionici 88.846,79 K gotovine (*Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 407).

46 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Šehić, 2007, 184.

pokretanje malog biznisa čime su osiguravali trajnu egzistenciju. Samo sistematsko trajno rješenje invalidima je bilo od pomoći, jer im je na tržištu rada bilo teško da se natječu sa zdravim licima. Za sistematsko trajno rješenje nabavljani su ratnim oštećenicima alati ili namještaj, kola, tegleća marva, zemljište, mašine, polagala garancija za neko stalno zanimanje, a za te svrhe dodjeljivana je pomoć od 1.000 kruna. Invalidi koji su željeli takvo rješenje, mogli su se obratiti pismenom molbom na „Cara i kralja Karla fond za ratno staranje“.

Fond je u martu 1918. godine raspolagao sredstvima od oko 46 miliona kruna. Ured za ratno staranje imao je stalan zadatak prikupljanja sredstava za Fond. Radio je to na dva načina: primanjem dobrovoljnih priloga i osiguranjem dobiti ulaganjem, odnosno kupovinom akcija komercijalnih i industrijskih preduzeća. Ova ulaganja u akcije donosila su značajne prihode. Do 31. oktobra 1917. Ured za ratno staranje imao je iz komercijalnih i industrijskih akcija dobitak veći od 53 miliona kruna, naravno zahvaljujući dobroj organizaciji i promišljenom ulaganju. Prema nekim procjenama ureda za ratno staranje Fond je mogao računati s daljnjim godišnjim dobitkom po ovoj osnovi od oko 12 miliona kruna. Potrebno je napomenuti da je Ured za ratno staranje bio samo faktor koji je prikupljao sredstva, dok je raspodjelu sredstava vršio menadžment Fonda.⁴⁷

Popis ratnih invalida i izrada invalidskog registra

Vojnim invalidima su smatrani svi oni koji su bili mobilisani u vojsku i koji su usljed ozljede ili oboljenja na bojištu trajno ili djelomično ostali nesposobni za dalje vršenje vojne službe. Jedan od prvih zadataka državne vlasti, kao rukovodećeg tijela kampanje socijalne zaštite ratnih invalida, bio je popis i izrada invalidskog registra, kako bi, s jedne strane, institucije imale smjernice koje mjere trebaju preduzeti za dobrobit invalida i, s druge, posjedovale relevantne podatke koji su bili neophodni za procjenu ličnih prilika o svakom invalidu. Invalidski registar počeo se formirati po kartoteškom sistemu. Kao polazna osnova određeno je da se podaci o ratnim invalidima prikupljaju iz invalidskih kotarskih evidencija političkih oblasti prve instance, koji su bili već sačinjeni. Išlo se za tim da se evidencije, koliko je bilo moguće, istovremeno i unificirano provedu i na državnom i na lokalnom nivou.⁴⁸

47 Cara i kralja Karla fond za ratno staranje, *Sarajevski list* XLI/64, 1918, 1.

48 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die*

Zemaljska vlada, još prije nego što joj je stigla naredba Ministarstva rata br. 10.942/prez. iz 1915, o ustanovljenju temeljnih načela brige za invalide i razgraničenja dužnosti vojne i civilne uprave, uputila je političke vlasti prve instance da mjesečno prema tačno određenim formularima dostavljaju iskaze o svim ratnim oštećenicima koji su se vratili kućama, te da za svakoga posebno dostave konkretne prijedloge o potrebnim mjerama za njihov dalji tretman. Popis je sproveden po jedinstvenom obrascu koji je cirkularno razdijeljen svim kotarskim vlastima. U njemu su bili unijeti podaci o civilnom i vojnom statusu ratnog invalida, vrsti njegove ozljede, odnosno bolesti, te mjere koje su preduzete tokom fizičkog oporavka, kao i poboljšanja materijalnog položaja. Ovi iskazi lokalnih političkih vlasti, urađeni po unificiranom obrascu, bili su osnova za početak uspostave službenog registra invalida.⁴⁹

Pored evidencija lokalnih vlasti, kao podloga popisa poslužili su i podaci koje su razne vojne komande na temelju *Uputa* slali Zemaljskoj vladi. Da bi se ratni oštećenici, koji su potpuno ili djelimično izgubili radnu sposobnost, opet, u koliko je to bilo moguće, učinili sposobni za rad i zaradu, izdalo je Ministarstvo rata u junu 1915. godine *Upute* vojnim komandama da se u prvom redu liječe i obrazuju one osobe čija je radna sposobnost bila znatno umanjena tjelesnim oštećenjem, iznemoglošću, ukočenjem udova ili kakvom drugom ozljedom sličnih posljedica. Prema tome imali su obavezu vojni sanitetski zavodi na teritorijima pod nadležnošću pojedinih vojnih komandi, ratne mornarice, obadva domobranstva, kao i dobrovoljne sanitetske njege, dostavljati izvještaje o onim ratnim invalidima koji su bili u njihovoj njezi, te kod kojih je uz gore navedene pretpostavke bilo nemoguće sprovesti dalje liječenje u dotičnim bolnicama.

Na osnovu navedenih evidencija sačinjen je invalidski registar, tako da su svi ratni invalidi, uz male iznimke, bili evidentirani. Osnivanje registra nije bilo samo radi prikupljanja podataka o svakom pojedinom slučaju, nego da se svima po mogućnosti i bez razlike, koji su prema naprijed navednoj definiciji smatrani ratnim invalidima, pruže blagodati ove institucije. Za svakog bosanskohercegovačkog ratnog invalida sačinjen je poseban evidencijski list, koji je sadržavao sve relevantne podatke o njemu i bio podloga za preduzimanje daljih mjera u njegovu korist.

Jahre 1914 bis 1916, 1917, 149.

49 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/334, 1916, 3.

Do konca maja 1915. u registru je bilo evidentirano 1.518 demobilisanih ratnih invalida, koji su prijavljeni od političkih vlasti, dok su vojne komande prijavile 1.884 invalida kojima je trebalo naknadno liječenje. Radilo se skoro isključivo o težim slučajevima kojima je bilo potrebno hirurško-ortopedsko liječenje, pošto iskazi o oboljelim, a naročito o tuberkuloznim, izuzev malog broja slučajeva, Zemaljskoj vladi nisu dostavljani.⁵⁰ Krajem 1916. godine u evidenciji se vodilo 2.072 ratna invalida koje su popisali niži organi vlasti i koji su se nalazili kod kuće, te 2.400 za koje su vojne vlasti obavijestile državnu vladu radi daljnjeg liječenja. Sve do kraja 1916. godine, osim zanemarivo malog broja slučajeva, Zemaljska vlada nije raspolagala podacima o interno bolesnim osobama, posebno onim s plućnim oboljenjima.⁵¹

Prema istraživanjima Zijada Šehića od 291.498 mobiliziranih vojnika u Prvom svjetskom ratu bilo je 51.818 ranjenih.⁵² U zvaničnim statistikama početkom januara 1918. godine u registrima je bilo evidentirano: u banjalučkom 3.032, bihaćkom 1.611, mostarskom 1.836, sarajevskom 1.633, travničkom 1.937 i tuzlanskom okrugu 2.585, dok su nepoznatog mjesta prebivališta bila 92, a svega ukupno 12.726 ranjenih s posljedicima invaliditeta. Najčešće tjelesne mane bile su:

- » amputacije ruke, odnosno čitave ruke: desne 108, lijeve 91, obiju 6;
- » amputacije koljena, odnosno noge: desne 290, lijeve 296, obje 44;
- » kljenutih (oduzetih/ukočenih) dijelova tijela: 238;
- » drugih ozlijeđa od hica ukoliko nisu uzrokovale amputaciju ili kljenut: 6.329;
- » oslijepljenje na desno oko 168, lijevo 132, na oba 28;
- » sluh i govor: gluhih 36, nijemih 5, gluhonijemih 5;
- » bolesti srca, bubrega i sličnih organskih mana: 619;
- » reumatizma, išiasa i slične bolesti: 267;
- » općenite klonulosti: 53;

50 Isto, 4.

51 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/335, 1916, 4.

52 Šehić, 2004, 323; Šehić, 2007, 247-248; Radušić, 2024, 67.

- » mana, zadobivenih zaspanjem ili sličnim nezgodama: 271;
- » posljedica smrznuća bez amputacija: 444;
- » bolesti živaca: 72;
- » duševne bolesti: 49,
- » drugih mana osim tuberkuloze: 450;
- » tuberkuloze: u banjalučkom okrugu 451, bihaćkom 226, mostarskom 568, sarajevskom 325, travničkom 402, tuzlanskom 392, nepoznate zavičajnosti 37, ukupno 2.401.⁵³

Od ukupnog broja 600 invalida bilo je smješteno u ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ u Banjoj Luci, a ostalih 1.400 boravilo je u raznim drugim sanitarnim zavodima, naročito plućni bolesnici koji se nisu mogli liječiti u Bosni i Hercegovini. Do konca 1917. umrla su 324 bosanskohercegovačka ratna invalida nakon povratka u domovinu, većinom od tuberkuloze.

Po zvanju, prije nego su otišli u vojsku, bilo je 10.825 s poljoprivrednim zanimanjem i to: 33 zemljoposjednika, 6.896 slobodnih seljaka, 2.776 kmetova i 1.120 slobodnih seljaka i kmetova zajedno. Samo 10% invalida nije pripadalo poljoprivrednoj struci i to: 639 profesionalista, 208 trgovaca i trgovčića, 88 zemaljskih i privatnih činovnika, 143 drugih namještenika i podvornika, 170 stručnih radnika, 309 nadničara, 39 đaka i tri lica koja su imala više zvanje. Po konfesiji bilo je: 4.413 muslimana, 5.371 pravoslavaca 2.586 rimo-katolika i 32 Jevreja.⁵⁴ Ovako detaljnu statistiku o invalidima austrougarske vlasti vodile su iz više razloga. U prvom redu trebalo je državnim institucijama osigurati precizne podatke o broju ranjenih radi osiguranje neophodnih sredstava za njihovo socijalno zbrinjavanje. Što se pak, statistike zanimanja invalida tiče ona je vođena radi doškolovanja ili njihove eventualne prekvalifikacije. Ustvari vođenje precizne evidencije za svakog invalida bila je podesna podloga vlastima za preduzimanje potrebnih mjera u korist invalida.

Briga civilnog sektora o invalidima

Osnivanje institucija za njegu vojnih bolesnika i ranjenika u slučaju rata nije ostalo prepušteno samo inicijativi vojnih i civilnih vlasti, tim pitanjem

⁵³ ABH, *FZMF*, BH Präs, 5.096.

⁵⁴ ABH, *FZMF*, BH Präs, 5.096; Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2; Šehić, 2007, 250–251.

posebno se interesirala šira javnost i u njoj sudjelovala neposredno ili posredno. Bez obzira što je Prvi svjetski rat, s jedne strane, poljuljao moral stanovništvu širom svijeta i izbacio na površinu najmračnije ljudske osobine, ipak, s druge strane, izoštrio je kod pojedinaca osjećaj humanosti i potaknuo ih na plemenita djela za ugroženo čovječanstvo. Ovu tvrdnju dokazuju razne humanitarne organizacije i asocijacije koje su osnovane tokom Prvog svjetskog rata i spasile od propasti brojne porodice, invalide, ranjenike, oboljele i druge socijalne kategorije. Naime, osvitkom rata u Bosni i Hercegovini prvi puta povela se akcija za osnivanje jednog stalnog društva sa svrhom da brine u prvom redu za ranjenike i bolesnike u ratu, a da, također, u mirno doba vrši humanu zadaću i da u slučajevima prirodnih i drugih nesreća pritiče u pomoć nevoljnicima.⁵⁵

Dva dana nakon što je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji, na inicijativu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine, 30. jula 1914. godine u dvorani Gradske vijećnice u Sarajevu, pod predsjedavanjem Josipa Vancaša, gradskog podnačelnika, održana je konstituirajuća skupština „Bosansko-hercegovačkog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba“, odnosno bosanskohercegovačkog „Crvenog krsta“.⁵⁶ Ovaj prvi neutralni naziv, prema tvrdnjama osnivača, uzet je iz taktičkih i raznih drugih razloga. Centrala Društva bila je u Sarajevu, a prema pravilima moglo je osnivati i filijale u provincijama. Poslije kratkotrajne kampanje, do konca 1914. godine, osnovane su 53 filijale širom zemlje.⁵⁷

U čemu se sastojao rad Društva? U najkraćem vodilo je:

- » brigu oko njege bolesnika i ranjenika,
- » davalo je manje novčane iznose ranjenicima;
- » brigu oko nabavke instrumenata, lijekova, sanitetskog materijala, bolničkog namještaja, veša i posteljine, životnih namirnica, raznog rublja, duhana, cigareta i dr. za bolnice i sanitetske stanice,
- » brigu oko duhovne zabave i okrijepe bolesnika,

55 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVII/181, 1914, 3.

56 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

57 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3; Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2; Madžar, 1986, 234–236.

- » posredovalo pri dopisivanju bolesnika i ranjenika s njihovim porodicima i znancima, zatim davalo i pribavljalo izvještaje rođacima o eventualno izgubljenim ili zarobljenim vojnicima o njihovom zdravstvenom stanju.⁵⁸

Razne korporacije, društva, trgovačke i obrtne firme, kao i privatna lica, svojim novčanim doprinosima pomagali su Društvo od samog početka. Čim se osnovalo prijavio mu se veliki broj žena i muškaraca diljem zemlje, a posebno u Sarajevu, različite starosti, staleža i konfesije, da dobrovoljno, bez ikakve naknade, rade u korist ranjenih i bolesnih vojnika. Ipak, aktivnosti civilnih društava odvijale su se pod strogom kontrolom austrougarskih vlasti, što se vidi i iz organiziranja sanitetske obuke za prijavljene volontere. Naime, da bi prijavljeni dobrovoljci mogli adekvatno odgovoriti pozivu, vladin savjetnik, hirurg, dr. Josip Preindelsberger skupa s drugim liječnicima organizirao je, kontrolirao i vodio sistem obuke. Kandidati i kandidatkinje brzo su osposobljavani za sanitetsku njegu i službu. Društvo je dakle, na raspolaganju imalo dovoljan broj ljudstva za realizaciju svojih zadataka i moglo je uspješno odgovoriti svom humanom pozivu. Broj angažiranih dobrovoljaca 1916. godine značajno je smanjen, jer je vojna uprava raspolagala s dovoljnim brojem bolničkog osoblja oba spola.⁵⁹

Iza konstituirajuće skupštine Društvo je agilno i požrtvovano prionulo na posao. Nije samo centrala u Sarajevu radila marljivo za ranjene i bolesne vojnike, nego su i podružnice u kotarevima potpomagale u svakom pogledu ovaj humanitarni rad.⁶⁰ U prvom redu trebalo je riješiti finansijsko pitanje, jer bez toga nije moglo izvršavati svoju misiju. Računalo se na darežljivost bosanskohercegovačkog stanovništva i druge humane ljude širom Monarhije, što i nije bila progredna procjena, jer je odmah na osnivačkoj skupštini sakupljena svota od preko 12.000 kruna.⁶¹ Rukovodstvo je vodilo živu sakupljačku kampanju, u čemu mu je izdašno pomagala štampa, da građani doniraju novac, ali i vrijedne predmete: zlatno prstenje, nakit i srebreninu. Odziv stanovništva bio je

58 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

59 Isto.

60 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/150, 1917, 2.

61 Skupština „Društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu u ratu, a u slučaju opće nevolje i u mirno doba“, *Sarajevski list* XXXVII/167, 1914, 3.

viši od očekivanog. Prilozi u novcu i raznim drugim predmetima stizali su sa svih strana. Donirali su obrazovani i neobrazovani, bogati i siromašni, stari i mladi, žene i muškarci svih konfesija i nacionalnosti prema svojim materijalnim mogućnostima.⁶² S prilogom od 100.000 kruna, najkrupniji donator bio je car i kralj Franjo Josip I, potom su slijedili nadvojvoda Franjo Salvator, generalni nadzornik „Austro-ugarskog Crvenog krsta“ i Austro-Ugarska banka s 20.000 kruna, Prilivegovana banka za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, bosanskohercegovačko električno-akciono društvo u Jajcu kao i firma Eissler i Ortlieb u Zavidovićima koje su donirale po 10.000 kruna. Pored navedenih, priloge su donirale razne banke, firme kao i pojedinci.⁶³ Ni slabije imućni građani nisu zaostajali za drugima.

U septembru 1914. godine Trgovačko-obrtnička komora iz Sarajeva povelala je akciju za sabiranje priloga za ratnu pomoć preko trgovaca i obrtnika, banaka i industrijskih preduzeća, kod firmi širom Monarhije i drugim zemljama koje su bile u poslovnoj vezi s Bosnom i Hercegovinom.⁶⁴ Uspjeh je bio dobar, prikupljen je iznos od 44.215,86 K koje je Komora u jednakim dijelovima doznačila bosanskohercegovačkom Crvenom krstu, fondu za pomaganje rezervista i fondu za pomaganje udovica i siročad palih vojnika.⁶⁵ Vojna poštanska direkcija u Sarajevu pustila je u promet markice „Bos.-herc. Crvenog krsta“, od čega je do 31. oktobra 1914. prikupljeno 13.000 K. U kasu Društva, do 31. oktobra 1914, sakupljeno je 724.820,31 K.

Krajem novembra 1914. godine viši štabni liječnik dr. Dynes pokrenuo je u Tuzli akciju za pomaganje vojnika koji su iz bolnica otpušteni kući kao invalidi. Samo za osam dana sakupljena je svota od 20.867 K, a prilozi su stizali i dalje. Zatim je bilo dosta priloga u životnim namirnicama i rublju. Požrtvovnost se pokazivala i kod seoskog stanovništva. Na poticaj kotarskog predstojnika dr. Ahmetbega Defterdarovića dali su seljaci 2,5% od novca što su ga putem seoskoga kotarskog ureda

62 Poimenični spisak donatora po mjestima boravka objavljen je kao prilog u *Sarajevskom listu* broj 318 od 24. decembra 1914. godine (Iskaz vrhu od pojedinih podružnica bos.-herceg. zemaljskog društva za pomoć i dobrovoljnu sanitarnu njegu itd. ubranih priloga, *Sarajevski list* XXXVII/318, 1914, 1–22).

63 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3.

64 Za sanitarnu pomoć za vrijeme rata, *Sarajevski list* XXXVII/206, 1914, 3.

65 *Izveštaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, 1915, 21.

primili od vojničke vlasti za prodane volove u sklopu rekvizicije u korist invalida. Seosko stanovništvo u blizini Lukavca donosilo je u znatnim količinama u onamošnju rezervnu vojničku bolnicu živeža: jaja, sira, pilića itd.⁶⁶ Društvo je, prema blagajničkom izvještaju, do konca 1915. godine, prikupilo 875.571,96 K, od čega je 292.500 uplaćeno u invalidski fond.⁶⁷

Pored novca i kovina tražile su se donacije u: gardarobi, rubenini, platnu, prehrambeni proizvodi, razna osvježnja (čaj, kafa, čokolada), cigarete itd. Agitacijom i požrtvovanim radom prikupljeno je na hiljade raznih potrepština, koje su ranjenim vojnicima dobro došle.⁶⁸ Predsjedništvo društva smatralo je važnim riješiti vitalno pitanje i to kako ranjenike prenositi i gdje ih smjestiti. Iznalaženje rješenja nije bilo teško, jer je vojna uprava u Sarajevu dobro funkcionirala, a pored toga u gradu su, kao i u svim okružnim mjestima, postojale vojne bolnice. Također, vojne vlasti su na osnovu ratnih propisa, u slučaju potrebe mogle upotrijebiti (mobilisati) i druge bolnice i državne zgrade za smještaj i njegovanje ranjenika. Društvo je u tom pogledu vojnoj upravi predlagalo da i ono u nekoj od državnih zgrada u Sarajevu uredi bolnicu, ali, uz male iznimke, nije bilo potrebe, jer vojna kao i zemaljska bolnica, te zgrada gimnazije, realke kao i ostale državne zgrade u Sarajevu raspolagale su s dovoljno prostora da se u njih udobno smjeste svi ranjenici.⁶⁹

S obzirom da je zemlja bila u neposrednoj blizini ratnih operacija, a jedno kraće vrijeme i ratno poprište, posebna pažnja posvećivala se nabavci i prikupljanju materijala potrebnog za njegu ranjenika. Od prijavljenih volontera koji su prošli sanitetsku obuku osnovan je Dobrovoljački zbor, koji je brojao oko 700 pripadnika organiziranih u šest četa s prioriternim zadatkom da njeguju i prenose pristigle ranjenike u zemlji. Komandant dobrovoljačkog zbora bio je vladin savjetnik i direktor velike realke Luka Karaman.⁷⁰ Zamjenik mu je bio profesor Jovan Radak. Zbor je bio uvježban za sakupljanje, prenošenje ranjenika i druge akcije. Svaka četa imala je četovođu koji je imao nekoliko zamjenika. Prve dvije čete bile su sastavljene od srednjoškolaca,

66 Pomaganje ranjenika koji su u kućnoj njezi, *Sarajevski list* XXXVII/289, 1914, 4.

67 Madžar, 1986, 236; Šehić, 2007, 182.

68 Darovi za naše ranjenike, *Sarajevski list* XXXVII/199, 1914, 3.

69 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/294, 1914, 3.

70 Rad bos. – herc. Crvenog križa, *Sarajevski list* XXXVII/295, 1914, 2.

studenata i nastavnika, 3, 4. i 5. od građana različitog staleža i zanimanja, a 6. od maloljetnika iz nižih razreda srednjih škola. Dakle, u zboru su bili zastupljeni svi društveni staleži i obrazovni profili: đaci, profesori, trgovci, posjednici, obrtnici, zanatlije, advokati, činovnici itd. Disciplina je bila dobra. Zbor je imao zadatke: da dočekuje ranjenike na željezničkoj stanici i da ih odatle prenosi u bolnice; da ih iz jedne bolnice prenosi u drugu ili u željezničke vagone koji su ih vozili širom Monarhije na oporavak. Služba je obavljana i po danu i po noći ne samo u centrali, nego i na željezničkoj stanici i bolnicama. Ranjenicima koji su dolazili ili odlazili vozovima, dobrovoljci su pružali osvježenje, dijelili hranu za put, cigarete itd. Pripadnici 6. čete bili su razdijeljeni po bolnicama gdje su ranjenicima čitali novine i knjige, pisali pisma, donosili vodu, cigarete, kafu itd., te u radionicama i skladištima Crvenoga krsta gdje su obavljali razne druge poslove.⁷¹ Dobrovoljne kolone Crvenog krsta za prenos bolesnika i ranjenika u bolnice bile su raspuštene 1916. godine.⁷²

Istih granica rada držalo se Društvo tokom cijelog rata i nije se upuštalo u nove poslove kao npr. osnivanje vozova za prevoz bolesnika, jer je to uspješno obavljala vojna uprava.⁷³ Također, nije osnivalo nikakvih formacija i slalo u ratna područja, pošto nije postojala za to potreba, niti se to od njega tražilo. Prevoz teških bolesnika i ranjenika s pojedinih željezničkih stanica u bolnice obavljale su same bolničke uprave, koje su u tom pogledu raspolagale potrebnim sanitetskim-stanicama, prevoznim kolima, automobilima, te nosilama, kao i dovoljnim brojem momaka koji su vršili zdravstvenu službu. U Sarajevu nije osnivalo svoje posebne bolnice (izuzev bolnica u sarajevskom društvu domaćica pod vodstvom vladina savjetnika dr. Saidenfelda i njegove supruge, te u kući N. Berkovića, koje su djelovale jedno kraće vrijeme), pošto su postojeće zdravstvene ustanove u zemlji, koje su bile vlasništvo bosanskohercegovačkog zemaljskog erara ili pojedinih

71 Sarajevski dobrovoljački zbor za prenošenje ranjenika, *Sarajevski list* XXXVII/217, 1914, 2.

72 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

73 Željeznica je bila od izuzetnog vojnog značaja tokom rata, pa se željeznički saobraćaj u Bosni i Hercegovini prilagođavao strateškim vojnim potrebama Monarhije. To se odnosilo na sve željezničke pravce, a naročito na pruge u prifrontovskoj zoni, kao i one koje su se nalazile u pozadini. Saobraćajne prilike vremenom su se poboljšavale, ali je primjenjivanje tzv. ratnog voznog reda otežavalo prevoz (Opširnije o tome: Užičanin, 2016, 69–96).

općina, raspolagale dovoljnim brojem kreveta za prijem i smještaj svih bolesnih i ranjenih. Osim toga stalni vojni-sanitetski vozovi prevozili su lahke bolesnike ili rekonvalescente iz zemlje.⁷⁴

Bolnicama i sanitetskim-stanicama nastojalo je da pribavi bolesničke potrepštine, životne namirnice, duhan i cigarete, te ranjenicima osigura društvenu zabavu i osvježenje. Putem domaće i druge štampe od stanovništva je tražilo da daruje knjige i novine za ranjene i bolesne. Po svemu sudeći u tome je ostvarilo popriličan uspjeh, jer je do 1. augusta 1916. godine sakupilo oko 500.000 primjeraka novina i oko 6.000 knjiga na svim jezicima naroda Monarhije i dalo na upotrebu ranjenicima u bolnicama.

Odjel za šivenje rublja i bolničke posteljine Društva vodila je Eya Saidenfeld. Značajnu pomoć, naročito u početku, pružale su joj sarajevske, ali i učiteljice iz drugih mjesta. Međutim, škole su za kratko vrijeme počele s radom, pa su se učiteljice vratile u svoja mjesta službovanja, dok je jedan broj i dalje marljivo obavljao šnajderski posao za ranjene i bolesne vojnike. Osim učiteljica u šnajderskoj sekciji bilo je i drugih žena koje su požrtvovano radile. Šnajderska sekcija 1916. godine sašila je i priredila sve što je od nje traženo.⁷⁵ Doduše 1916. u odnosu na 1914. i 1915. bilo je manje posla, pošto je bio manji broj ranjenika i vojnika u zemlji, a i vojna uprava je bolnice kao i obično opskrbila potrebnim rubljem i posteljinom.

Bolnicama u zemlji 1916. godine Crveni krst darovao je razni sanitarni pribor i hirurške instrumente.⁷⁶ Pojedine bolnice tražile su i raznu drugu

74 Rad bos.-herc. društva Crvenoga Križa u godini 1916, *Sarajevski list* XL/147, 1917, 2.

75 Raznim bolnicama u zemlji, kao i logorima zarobljenika, 1917. isporučeno je: 2.524 lanenih košulja, 1.975 lanenih gaća, 1.836 lanenih čaršafa, 10.328 rubaca, 200 jastučnica, 5.387 peškira (ručnika), 2.646 čarapa, 401 vunenih košulja, 2.106 vunenih gaća, 687 vunenih čarapa, 2525 obojaka, 100 lanenih žaka, 421 lanenih fesova, 48 metara lanenog platna, 15 danskih pokrivača. Osim toga izrađen je i doniran veliki broj doktorskih kabanica, te mnoge pregače za pomoćno sanitetsko osoblje. (Isto).

76 Između ostalog, donirana su: 182 očna povoja, 150 operacionih kompresna, 8.100 povoja od organtina, 5.500 kalikot povoja, 500 Mul povoja, 23 skalpela i 50 vreća za povoje. Osim toga donirao je znatnu količinu vate, gaze, flastera, kao i raznog povojnog materijala, lijekova razne vrste i količine koji su bili potrebni za ranjene i bolesne vojnike kao i za one koji su se nalazili u logorima zarobljenika. Nekim bolnicama darovani su: 21 krevet, 163 madraca, 125 pokrivača i 142 jastuka. (Isto).

nemedicinsku opremu, što je u većini slučajeva pozitivno rješavano. Osiguravao je i potrebna sredstva za uređenje: k. u k. posadne bolnice u Sarajevu sa svojim podružnicama u realnoj školi, sudskoj zgradi, zemaljskoj bolnici, i dječijem domu, k u k. sanitetsku-stanicu bolnice „Brčko“ u Biogradu, Ilidži, Zenici, Travniku, zatim u Rogatici, Višegradu, Vardištu, sanitetske-stanice u Međedu, mobilnog hirurškog odjela dr. Preindelsbergera (vojna pošta 408), pokretne bolnice za priljepljive bolesti br. 4 (vojna pošta 337), te mnoge druge bolnice, kao i komande bosanskohercegovačkih jedinica.⁷⁷

Rehabilitacija, opismenjavanje i prekvalifikacija ratnih invalida

U Bosni i Hercegovini na početku rata nisu postojale specijalizirane medicinske ustanove za banjsko liječenje i rehabilitaciju, odnosno vraćanje radne sposobnosti za vojne invalide koji su bili paralizirani ili onesposobljeni zbog ukočenosti zglobova, sakaćenja ili nekog drugog stanja nastalog ozljedom. Državnim vlastima imperativno se nametao zadatak da osiguraju naknadno liječenje u zemlji, gdje bi invalidi imali razumijevanje za svoje želje, sposobnosti i običaje i gdje im je bila poznata okolina, kao i mogućnost posjećivanja kuće i porodice, što je, prema mišljenju stručnjaka, imalo jako psihološko djeystvo i budilo kod ranjenika povjerenje u naknadno liječenje odnosno obrazovanje.⁷⁸

Na incijativu komandanta vojne komande u Sarajevu Fml. Ivana Diviša i načelnika saniteta dr. Antona Matuschke, pokrenuta je akcija da se osnuje zavod za naknadno liječenje vojnih invalida. Da bi se pri naknadnom liječenju ratnih invalida omogućilo i liječenje s kupanjem, prvobitno je osnivanje ortopedskog zavoda bilo zamišljeno u Zemaljskom lječilištu na Ilidži, ali se iz vojnih razloga od toga odustalo.⁷⁹ Konačno je Ministarstvo rata u Beču 8. juna 1915. godine, na osnovu prijedloga naprijed navedenih lica, izdalo naredbu da se osnuje ortopedska ustanova u novosagrađenoj zgradi sirotišta samostana trapista „Marija Zvijezda“ kod Banje Luke, u kojem je od početka rata bila smještena

77 Isto.

78 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

79 ABH, FZMF, 1915, 7.703; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

rezervna vojna bolnica.⁸⁰ Odabir ove privremene lokacije i ustanove nesumnjivo je bio uvjetovan neriješenim državno pravnim statusom Bosne i Hercegovine. Inače, radilo se o novoizgrađenom objektu koji je imao podrum, prizemlje i dva sprata u koji se moglo smjestiti 400, a u slučaju potrebe i do 600 bolesnika. Odgovarao je u svakom pogledu modernim zahtjevima i imao pogodan prirodni položaj. Osim toga, uprava samostana u svakom pogledu, a posebno materijalno, podržavala je rezervnu ratnu bolnicu, a kasnije i ortopedski zavod.⁸¹

Zavod „Marija Zvijezda“ počeo je s radom 1. septembra 1915. i bio je jedina ustanova takve vrste u Bosni i Hercegovini.⁸² Službeno je 24. oktobra 1915. godine preimenovan u „Carska i kraljevska rezervna bolnica, Ortopedski zavod Marija Zvijezda“.⁸³ Njegova primarna zadaća, u smislu izdanih propisa, bila je rehabilitacija ozlijeđenih vojnika i njihovo osposobljavanje za službu, a u slučajevima u kojima to nije bilo moguće trebao je bar malo unaprijediti njihovu radnu sposobnost. Ostvaranje tih zadaća postizalo se pomoću ortopedskog liječenja, vježbanja u radu, pravljenja proteza, ortopedskih aparata i cipela. Sekundarna zadaća Zavoda bila je suzbijanje nepismenosti među invalidima pomoću kurseva, te doškolvavanje i prekvalifikacija.⁸⁴

Pri osnutku imao je dovoljno medikamenata i sanitetskog materijala, ali skromnu opremu za rehabilitaciju. Za 400 oštećenika imao je samo jedan Universal-Pendelapparat. Šta je to značilo u praksi? Ako je primjerice tretman jednog pacijenta trajao samo 20 minuta, onda se za osam sati moglo liječiti samo 24 pacijenta, što je za broj od 400 bilo jako skromno. Prioritetan zadatak nadležnih bio je nabavka sprava kojima se morala opremiti dvorana za liječenje.⁸⁵ Već u julu 1915. godine

80 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; Šehić, 2007, 184; Stojnić, 2015, 9.

81 Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, *Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium*, Aus der K. K. hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1917, 149.

82 ABH, *FZMF*, 1915, 7.703; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; Šehić, 2007, 184.

83 Stojnić, 2015, 10.

84 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/119, 1918, 1.

85 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die*

Zemaljska vlada je preko dr. Preindelsbergera od ugledne bečke firme O. Sommer nabavila najmodernije ortopedske aparate.⁸⁶ Radilo se o cijeloj zbirci Pendelapparata i to: za nadlakticu, lakte, pest, prste, koljeno i dva aparata za nožni pregib. Troškove opremanja operacionih sala pak, preuzela je austrijska vlada.⁸⁷ Međutim, usljed povećanih ratnih troškova, vlasti su pri opremanju laboratorije Zavoda ustanovljene 1. maja 1916. godine pribjele nabavci zastarjelih rendgenskih aparata koji su bili ispod standarda tog vremena.⁸⁸ Zavod je u međuvremenu podigao vlastite radionice u kojima se izrađivalo šest vrsta aparata za ispravljanje prsta, lakta, pregiba ramena i nožnog pregiba, po Schede-u. Radionice su također, proizvodile sprave za ispružanje prstiju, rastezanje palca, rukavice sa čeličnim obrubom i drugo po vlastitom nahođenju. Između ostalog, izrađivani su konični štapovi za slomljene ruke, opružne sprave (Streckapparate) za kontrakturu koljena sa Schneckengewinde i dr. Za liječenja kontraktura zglobova ruke izrađen je ormar za pješčane vruće kupke, a za vibrations masažu tri aparata po sistemu Lypowsky. Nakon opremanja dvorane Zavod nije zaostajao za sličnim ustanovama u Monarhiji.⁸⁹ Za njegovo uređenje i opremanje naročite zasluga imali su dr. J. Preindelsberger, dr. Nikola Weitgruber i dr. Boleslav Zmigróda.⁹⁰

U novoosnovanom Zavodu bosanskohercegovački vojni invalidi kojima je još uvijek bila potrebna liječnička njega, mogli su se do kraja liječiti u zemlji.⁹¹ Na naknadno liječenje i obrazovanje primani su ratni invalidi iz aktivne vojne službe koje su vojne komande na temelju iskaza koji su stizali od pojedinih bolnica u njihovom području prijavljivali Zemaljskoj vladi, kao i demobilisani ratni invalidi koji su bili evidentirani u invalidskom registru. Potonjim je rehabilitacija omogućena, jer u zemlji na početku rata nije bilo pogodnih ustanova za naknadno liječenje. S

Jahre 1914 bis 1916, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

86 Radušić, 2024, 68; Stojnić, 2015, 11.

87 ABH, *FZMF*, 1915, 4.845.

88 Radušić, 2024, 68; Stojnić, 2015, 13-14.

89 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

90 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

91 Za naše invalide, *Sarajevski list* XXXIX/331, 1916, 3.

druge strane, bilo je slučajeva da su invalidi, koji su se tokom bolničkog liječenja tvrdokorno protivili obrazovanju, pod uticajem novonastalih radnih okolnosti, podnosili molbe za ponovno primanje u Zavod radi doškoloavanja. U svima slučajevima invalidi su primani u dogovoru s vojnom komandom u Sarajevu. Ovaj naizgled kompliciran način prevazilazio se tako što je Odjel zemaljske vlade, kome je bilo povjereno vođenje ove akcije, gotovo isti dan rješavao sve prispjele zahtjeve. Pacijenti su u zavodu imali liječenje svim potrebnim ortopedskim aparatima i ljekarskim sredstvima kao i u drugim dijelovima Monarhije.

Vojna komanda u Sarajevu za sve ratne invalide upućene na naknadno liječenje, slala je iskaze Ortopedskom zavodu koji ih je čuvao sve do njihovog otpusta. Trajanje i napredak naknadnog liječenja i obrazovanja i način izrade proteze bili su unijeti u ove iskaze, koji su se vraćali Zemaljskoj vladi gdje su unošeni u registar invalida. Na taj način Vlada je imala tačne podatke o tretmanima i rezultatima preduzetog naknadnog liječenja za svakog pojedinca.⁹²

Propisano liječenje obavljalo se u dvorani za aparate. Dnevno je u prosjeku kroz neki od tretmana u Zavodu prolazilo 702 pacijenta. Samo u dvorani za aparate liječeno je 250–300 ratnih invalida. Pomoć pri liječenju obavljalo je 18 sestara samostana pod stalnim nadzorom nadležnog liječnika. Tokom dana kroz neki od tretmana, u zavisnosti od preporuke liječnika za svakog invalida posebno, prolazilo je: kupke u vrućem zraku 125 pacijenta, potpunih kupki šest, djelomičnih kupki četiri, pješćanih kupki 15, električnih kupki četiri, masaža 130, vibrationsmasaža 30, faradizacija 120, galvanizacija osam, sprava od Schede-a 70, Pendelapparata 190 pacijenata. Medicinsko osoblje je obavljalo i manuelno pružanje ukočenih zglobova pod narkozom ili bez anestezije.

Dio liječenja obuhvatao je prilagođivanje radu kako bi se uz razne poslove oživjeli ukočeni zglobovi i unaprijedila radna sposobnost invalida. Poslovi su bili razni: drvodjelstvo, pletenje košara za one s kontrahiranim prstima, pilanje drva za osobe s kontrakturom lakta, vrtlarstvo, rezanje stakla i lončarstvo za invalide bez nogu itd. Dnevno je bilo zaposleno u drvodjelačkoj struci 30, pletenju košara 20, lončarstvu 10, te ostalim zanatima 10 ljudi. Istodobno kao prilagođivanje radu, naročito kao zanat za invalide koji su imali teške ozljede na nogama, vrijedilo je drvodjelstvo na kojem je dnevno bilo zaposleno 10 do 15 polaznika.

92 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3.

U okviru Zavoda obavljani su i hirurško-ortopedski zahvati. Međutim, većina ratnih invalida, skoro 98%, apriori je odbijala predloženu operaciju. Jedino su pacijenti s fistulama na zglobovima pristajali na operativni tretman, jer s podgnojenom ranom nisu mogli biti otpušteni. I pod prijetnjom premještenja ili kaznene prijave pacijenti nisu mijenjali mišljenje i bili su spremni da snose sve posljedice. Glavni razlog tako tvrdokornog stava bio je taj što su vojnici dolazili u Zavod skoro godinu dana nakon ranjavanja, umorni od liječenja i straha da će im operativni zahvat produžiti otpust. Ipak, u 1916. izvršeno je 59 operacija, a 28 u prvoj polovini 1917. godine. Brojni pacijenti premješteni su u gradske bolnice, jer Zavod nije imao aseptične sobe, niti opreme za složenije operacije. Uglavnom su se izvodile sekvestrotomije, kako bi kod pacijenata zacjelile fistule, te reamputacije.⁹³

Prilog 3. Osoblje i pacijenti Ortopedskog zavoda 1915. godine
(preuzeto iz: Stojnić Bojan, *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr Miroslav Zotović“: 100 godina prve ortopedije u Banjaluci*, Banja Luka 2015, 15)

Pri dolasku u Zavod povrijeđeni su svestrano pregledani, nakon čega su dovođeni kod upravnika, koji je pacijentu određivao dijagnozu, pravljenje i vrstu proteze, ortopedskih cipela ili aparata.⁹⁴ Invalidi kojima su bile amputirane ruke, nakon što su dobili proteze, duže vremena su

93 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/120, 1918, 1-2.

94 Stojnić, 2015, 14.

podučavani da ih u skladu sa svojim zvanjem koriste. Oni pak, kojima su bile amputirane noge dobijali su po dolasku imedijatnu protezu od gipsa. Istovremeno su im bile naručene radne proteze ili drvene noge, a do njihova dolaska (za oko četiri sedmice) vježbali su hodanje i pohađali neki od kurseva koje je organizirao Zavod. U 1916. napravljeno je 32, a do konca jula 1917. godine 37 proteza od gipsa.⁹⁵

Prema zvaničnom izvještaju Ortopedskog zavoda 1916. godine bila su na liječenju 1.362, a u prvih sedam mjeseci 1917. godine 1.353 invalida. Od toga je, što se vrste ozljeda tiče, bilo:

R/B	Invaliditet	1916.	do 31. 07. 1917.
1.	Kljenuh (ukočenih/oduzetih) živaca	139	176
2.	Amputacija ruke/u	49	57
3.	Amputacija noge/u	101	146
4.	Posljedice smrznuća	49	78
5.	Posljedice ozljede od metka	967	798
6.	Posljedice drugih ozljeda	57	98
Ukupno:		1.362	1.353

Iz Zavoda su otpušteni kao:

- » sposobni za front:
 - « 1916. godine 70 ljudi ili 5,9%,
 - « do 31. jula 1917. godine 35 ljudi ili 3%;
- » sposobni za lahku službu:
 - « 1916. godine 223 lica (18.8%),
 - « do 31. jula 1917. godine 244 osobe (19%);
- » nesposobni za službu:
 - « 1916. godine 895 invalida ili 75.3%,
 - « do 31. jula 1917. godine 985 lica (78%).

Prosječan boravak ranjenika na liječenju 1916. trajao je tri mjeseca, a 1,5 mjeseci do jula 1917. godine. Ako se pak, od sveukupnog broja odbiju oni koji nisu bili sposobni za ortopedsko liječenje, onda je boravak trajao prosječno duže.⁹⁶

95 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/120, 1918, 2.

96 Isto, 1.

Do polovine januara 1917. godine broj ratnih invalida povećao se toliko da su kapaciteti Zavoda bili nedovoljni za njihov smještaj. Kako bi riješila ovaj problem, sarajevska vojna komanda dozvolila je premještaj određenog broja invalida u Državnu bolnicu u Sarajevu, kao i ranjenika čije su povrede zahtijevale hitnu hiruršku intervenciju. Vlasti su planirale osnovati još jedan ortopedski zavod s kapacitetom od 200 ležaja i mogućnošću njegova proširenja na 500 bolničkih kreveta, ali ovi planovi do kraja rata nisu bili ostvareni.⁹⁷

Jedan od važnijih državnih zadataka bilo je školovanje vojnih invalida. Edukacija je bila u uskoj vezi s liječenjem. Počinjala je čim je zdravstveno stanje invalida to dozvoljavalo, odnosno u toku naknadnog liječenja. U Ortopedskom zavodu je djelovala komisija (direktor zavoda, upravitelj radionice za obuku i pisar), koja je savjetovala invalide o njihovom zanimanju. Načelo savjeta bilo je da ratne invalide, ukoliko je to bilo moguće, dovede u stanje za obavljanje ranijeg zanimanja. Kako se 92% ratnih invalida bavilo poljoprivredom, komisija je brinula da se vrate tom zanimanju ako su im to materijalne prilike dozvoljavale. Prethodno su ozlijeđeni ispitivani da li je zemlja koju su obrađivali njihovo vlasništvo ili je uzeta u najam, ili su pak, postojali kmetski odnosi, te broj braće, s obzirom na eventualnu kasniju diobu porodičnog posjeda. Kvalitet zemlje procjenjivao se na osnovu visine plaćenog zemljišnoga poreza. Minimumom za opstanak domaćinstva smatrao se posjed od 20 dunuma vlastitog i 30 dunuma „kmetovskog“ zemljišta. Invalid koji nije posjedovao minimalni zemljišni cenzus, savjetovan je da se prekvalifikuje za kućnu industriju (vezivanje četaka, pletenje košara, lončarstvo, rezbariju drva i dr.), dok su poljodjelci bez ikakva posjeda, kao i oni kojima su noge bile amputirane, savjetovani da izučavaju ručne zanate. Glavna intencija dakle, bila je da se ratni invalid, koliko god je to bilo moguće, zadrži na predratnom zanimanju. Ako to nije bilo moguće, s obzirom na njegovo stanje, onda se nastojalo da se osposobi za srodnu profesiju ili da mu se pruži neko drugo stručno osposobljavanje koje je najbolje odgovaralo njegovim okolnostima, individualnim sposobnostima i vrsti i stepenu njegovog invaliditeta.⁹⁸

Prekvalifikacija, doškolovanje i opismenjavanje obavljalo se kroz razne kurseve. Najviše pažnje u Zavodu posvećivalo se tome da svi

97 Šehić, 2007, 217.

98 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/336, 1916, 3; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 149.

nepismeni nauče čitati i pisati. U tu svrhu organizirani su analfabetski kursevi koji su bili razdijeljeni u dva dijela i to prvi za one koji uopće nisu znali čitati i pisati i drugi za lica koja su imala određeno znanje iz čitanja i pisanja. Kurs je trajao šest sedmica, a kod dužeg boravka polaznici su mogli nastaviti učenje. Ovi kursevi bili su najposjećeniji.⁹⁹ Kroz njih je prošlo 170–180 polaznika. Gotovo 95% pitomaca kurs je završavalo dobrim uspjehom.

Na temelju naprijed naznačenih principa, da se invalidi prvenstveno vrata svom starom zanimanju, a pošto je većina bosanskohercegovačkih ratnih invalida pripadala seoskom stanovništvu, u Zavodu su osnovani kursevi u svima granama poljoprivrede, pri čemu je manastir „Marija Zvijezda“ učinio olakšanje na način da je za ovu namjenu stavio na raspolaganje svoja uzorno vođena poljoprivredna dobra. Ambulantni poljoprivredni kurs održavao je upravnik stanice na pomenutom samostanskom dobru udaljenom tri kilometra od Zavoda. Trajao je šest sedmica. Nastojalo se da učesnici ne stiču samo teoretsko znanje, nego da na praktičan i njihovom stepenu obrazovanja odgovarajući način izuče razne vrste savremenog poljoprivrednog obrađivanja.¹⁰⁰ Kad god su vrijeme i radne sposobnosti invalida dozvoljavale, na polju su obavljani praktični radovi – a osobito oranje, oplemenjavanje voćaka, okopavanje, a kasnije košenje i žnjenje. Na kursovima se, s jedne strane, nastojalo vratiti poljuljano povjerenje u sposobnost za poljoprivredni poziv, a s druge, probuditi želja za produktivnijim radom i privređivanjem. Invalidi su također, informirani o vrstama pomoći koje su mogli dobiti od vlasti.¹⁰¹

Na zemaljsko-erarnoj poljoprivrednoj pokusnoj stanici kod Banje Luke, početkom februara 1918, otvorena je poljoprivredna škola za ratne invalide (internat), i to za 20 poljoprivrednika. U školi se praktično učilo ponajviše povrtlarstvo, gajanje kokoši i slične grane poljoprivrede. Tako se pružala mogućnost invalidima da bez naročitog tjelesnog napora zarade za život.¹⁰²

99 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 1.

100 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 3.

101 ABH, *FZMF*, 1916, 1.014; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 4.

102 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

Jedan broj ratnih invalida pohađao je lugarske kurseve. Prije svakog lugarskog kursa, održavao se pripremni kurs za kandidate, naročito za računanje. Lugarski kurs, koje je držao prof. Holi, direktor šumarske škole u Sarajevu, trajao je dva mjeseca, a 1916. pohađalo ga je 14 polaznika. Svi polaznici bili su na liječenju, ali dovoljno sposobni da učestvuju u praktičnim časovima, na kojima je bio glavni akcenat. Od 14. polaznika državni ispit za šumare položilo je 10 kandidata, od kojih jedan s veoma dobrim, a četiri s dobrim uspjehom. Pet kandidata ponovo je polagalo ispit. Kurs je organiziran i 1917. u periodu od 20. aprila do 17. augusta. Kurs za stručno crtanje, pohađalo je prosječno 5-10 stalnih kandidata, a kurs za daktilografe 10 polaznika. Kurs njemačkoga jezika pohađalo je redovno 5–8 učenika, a trajao je 6-8 sedmica. Pored toga invalidi su se obučavali, odnosno usavršavali, s vrlo promjenjivom frekvencijom broja polaznika za: cipelare, krojače, bravare, mehaničare, kovače, brijače, kožare, drvodjelje, četkare, lončare i dr. Većina kurseva bila je u samoj Banjoj Luci, s jedne strane, zbog smještajnih kapaciteta, a s druge, jer su se pojedini invalidi praktično učili kod majstora u gradu. Invalidi su pohađali kurseve poslije podne sve do otpusta iz Zavoda.¹⁰³

Dok su ratni invalidi u Ortopedskom zavodu imali na raspolaganju potrebne savjetnike za odabir novog zanimanja, demobilisani nisu imali tu pogodnost. Taj vakum popunjavale su prvostepene političke vlasti koje su usprkos opterećenosti vanrednim zadacima koje im je nametnulo ratno stanje, pružale korisne savjetodavne usluge invalidima. Na osnovu zahtjeva lokalnih civilnih u dogovoru s vojnim vlastima svi demobilisani ratni veterani koji su tražili dalje školovanje u poljoprivredi ili zanatstvu, ponovo su primani u Ortopedski zavod na školovanje. S obzirom na posebne ekonomske prilike u zemlji i individualne sklonosti, prioritetno im je predlagan neki od zanata i otvaranje samostalnih malih poduzeća na selu, kojih je nedostajalo. Državne vlasti nisu se ograničavale samo na tehničku obuku ovih lica, već je za njihovu ekonomsku samostalnost iz invalidskog fonda izdvajana finansijska pomoć kako bi otvorili radionice, nabavili sirovine i slično.¹⁰⁴

103 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 74; Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, Sarajevski list XLI/121, 1918, 1.*

104 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 151.*

Za izučavanje zanata invalidi u početku nisu pokazivali interes. Iako je u Ortopedskom zavodu bio dodijeljen kao stručni organ jedan iskusni činovnik, rođeni Bosanac, koji je s njima dobro sarađivao i nastojao da u njima ubije nepovjerenje i da ih uvjeri u iskrene namjere vlasti, ipak, jedna od najtežih zadaća bila je ubijediti ih u to i pripremiti teren za plodonosan rad. Prema dostupnim izvorima većina nije htjela učiti zanate, jer se bojala da će izgubiti dodijeljene vojničke prinose. Obično su pokazivali težnje da iz radne nesposobnosti prouzrokovane ranjavanjem ili oboljenjem izvuku veću vojnu pomoć. Slične težnje bile su prisutne i među invladima u drugim dijelovima Monarhije kao i u Njemačkoj.¹⁰⁵

U Ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ dakle, djelovale su različite zanatske škole. Nakon proširenja radionica i broja zaposlenih, administrativna uprava zanatskih škola prepuštena je krajem aprila 1916. godine profesoru Ivanu Popu de Alamoru, bivšem učitelju crtanja zanatske škole u Mostaru. Obučarskom zanatu invalide je podučavao Mehmed Ljubović, krojačkom Mahmut Opijaš i rezbarskom Marko Brežanin. Polaznici su se uvježbali u svojim zanatima, sve dok nisu bili sposobni da ukusno prave cipele, odijelo ili izrađevine od drveta i gipsa, odnosno da izrađuju razne lijepe stvari i rezbarije.¹⁰⁶

Pitanje nabavke proteza na početku rata pravilo je bosansko-hercegovačkim vlastima ozbiljne probleme – slično je bilo u Austriji i Ugarskoj. Ni državna ni privatna poduzeća u Monarhiji nisu bila u stanju da u najskromnijem obimu pokriju narasle potrebe za protezama. Potrebno je napomenuti da je radionica proteza društva „Tehnika za ratne invalide“ u Beču,¹⁰⁷ kao i radionica kraljevskog ugarskog ureda

105 Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/338, 1916, 4.

106 Banja Luka, 30. juna (Zanatlijske škole za bos. – herc. invalide), *Sarajevski list* XLI/148, 1918, 3.

107 Društvo „Tehnika za ratne invalide“ nalazilo se u pričuvnoj bolnici br. 6, „Crvenog krsta“ u Beču VI, Mollardova ulica 87, a imalo je zadatak da izrađuje sigurne tipove i normalizovane sastavne dijelove proteza. Slična je bila „Radionice proteza povjerenstva za zbrinjavanje amputiranih i sakatih vojnika“ (A Csonkitott es Bena Katonakat Gondozo Bizottsag miivegtaggyarto miheiye) u Budimpešti, VII. ulica Nepszin haz 8, kao i „Laboratorij za ispitivanje kraljevskog ugarskog tehnološkog obrtnog muzeja za proteze i poljoprivredno i obrtno oruđe, koje ide tome“ (A Magyar Kiralyi Technologiai Iparmuseum Kiserleti Laboratoriuma miivegtagok es azokhos idevonuio mezogazdasagi es ipari szerszamok szamara) u Budimpešti, Vili, Josephs-Ring 6 (Načela zbrinjavanja invalida i dužnosti vojničke i građanske državne uprave, *Sarajevski list*

za ratne invalide još prije osnivanja Ortopedskog zavoda u Banjoj Luci izradila proteze mnogim bosanskohercegovačkim ratnim invalidima koji su se tamo liječili. I kasnije su na molbu Zemaljske vlade izrađivale proteze, ali je zbog stalnog rasta broja invalida potreba za protezama bila sve veća.

U takvoj situaciji dakle, nije bilo drugog rješenja nego izradu proteza uzeti u vlastite ruke. Uprava Zavoda donijela je odluku da osnuje vlastitu radionicu za izradu proteza, ali se odmah na početku ispriječio problem nedostatka stručnog kadra, a naročito mehaničara i bandažista. Kako bi se osigurala neophodna radna snaga, u novembru 1915, jedan poslovođa kovačkog odjeljenja zanatske škole u Sarajevu poslat je u radionicu društva „Tehnika za ratne invalide“ u Beč, gdje je stekao sveobuhvatnu teorijsku i praktičnu obuku za izradu proteza. Popunu nedostajućeg stručnog kadra potpomagao je k. u k. ured za ratni nadzor tako što je u pomanjkanju dovoljnog broja domaćih stručnjaka, stavio Zavodu na raspolaganje nekoliko obrazovanih interniraca koji su prethodno pohađali višesedmični kurs za pravljenje proteza. Pored ovih zanatlija profesionalaca, iz redova ruskih ratnih zarobljenika odabrano je nekoliko ortopedskih obučara koji su raspoređeni u radionice Zavoda. Pošto je za pravljenje dobrih proteza neophodan zajednički rad liječnika i tehničara, i upravitelj Zavoda boravio je 1916. u ortopedskim zavodima u Beču i Budimpešti, gdje se upoznao s načinom pravljenja i popravke najnovijih protetičkih sprava. Kao što je rađeno u Austriji i Ugarskoj, da bi se doskočilo stalno rastućoj potrebi pravljenja proteza i s tim u vezi hroničnim nedostatkom stručnjaka za njihovu izradu, Zavod je samostalno vršio obrazovanje ratnih invalida za pravljenje proteza, kako bi, s jedne strane, obučio potreban broj majstora, a s druge, invalidima pružio priliku za posao i stalnu zaradu.¹⁰⁸ Na taj način osiguravan je neophodan kadar.

U Zavodu je, čim su stigli stručnjaci, 20. januara 1916, otpočela s radom radionica za proteze, 28. januara radionice za postolare i krojače, te radionice bandažista i ortopedskih cipela, 1. marta radionice za bravare, mehaničare, stolare i tokare, 15. aprila za brijače, 20. aprila za pletače košara, 15. maja uređena je moderna radionica za

XXXVIII/178, 1915, 3).

108 ABH, FZMF, 1915, 6.348; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, 1917, 150*; Akcija za opskrbu ratnih invalida u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XXXIX/337, 1916, 3.

modele od gipsa, 30. augusta za četkare i 28. decembra 1916. godine za sajdzije.¹⁰⁹ Do kraja juna 1917. godine podučavanje u radionicama završilo je 547 invalida i to: osam invalida kao radnici proteza, sedam stolara i tokara, 15 postolara, pet krojača, 23 brijača i vlasuljara, dva kovača, trojica sajdzija, jedan knjigovezac, 192 drvodjelje, 181 pletač košara, 63 četkara, 26 stručnih crtača i 48 daktilografa.¹¹⁰

Radionice proteza bile su u početku smještene u sporednoj zgradi sirotišta u četiri prostorije i to: stolarska, tokarska, kovačka i mehanička radionica. Ostale radionice bile su u prizemlju sirotišta – analogno dvorani za liječenje – smještene u velikoj dvorani, i to radionice: badažista, ortopedskih cipela i uzoraka gipsa. Kasnije, kada su izgrađene dvije barake, u jednu, Deckert-ovu, bila je smještena stolarska i tokarska radionica, krojačnica i radionica za pravljenje uzoraka od gipsa. U sporednoj zgradi sirotišta nalazila se najveća prostorija za mehaničku radionicu, mala soba za brušenje, laštenje i niklovanje, te kovačnica. Pomoćna prostorija bila je uređena kao radionica za radnike proteza i radionica za reparaturu medicinskih sprava. Posljedna prostorija bila je uređena kao radionica bandažista sa spravama za sušenje modela od gipsa.¹¹¹ Proširenjem radionica proteza povećan je i broj radnika koji se kretao:

R/B	Zanimanje	Na dan	
		20. 02. 1916.	31. 07. 1917.
1.	Postolara	4	8
2.	Bravara	1	8
3.	Mehaničara	3	6
4.	Elektromehaničara	1	1
5.	Kovača	1	4
6.	Bandažista	2	10
7.	Brusioca metala	-	1
8.	Autogenschweißer (varioca kisikom)	-	1
9.	Stolara i drvorezbara	-	5
10.	Tokara	-	1
11.	Modelleura gipsa	-	5
Ukupno		12	50

109 Ortopedijski zavod Marija Zvijezda. O razvoju i djelovanju ortopedijskoga zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/121, 1918, 1.

110 Isto, 1.

111 Isto, 2.

Analogno rastu broja zaposlenih, povećavao se i broj izrađenih ortopedskih cipela i sprava. Prema dostupnim podacima u radionicama je izrađeno:

Vrsta proteze	Radne		Kozmetičke		Ukupno	
	1916.	31.07. 1917.	1916.	31.07. 1917.	1916.	31.07. 1917.
	Komada					
Nadlaktica	12	25	-	2	12	27
Podlaktica	2	9	-	1	2	10
Rad pas za ruku	-	2	-	-	-	2
Ruka i prsti	10	31	-	-	10	31
Stegno	46	25	11	15	56	41
Potkoljenica	16	40	4	18	20	58
Po Pirografu	-	-	3	2	3	2
Drvena stegna	4	48	-	3	4	51
Ukupno	89	181	18	41	107	222

Iz prezentiranih podataka u tabeli proizlazi da je u 1916. napravljeno 107 proteza, a za sedam mjeseci 1917. godine 222. Razmjerno je do 31. jula 1917. izrađen manji broj (26) radnih proteza za amputirano stegno, u odnosu na 45 u 1916. godini. Glavni razlog ležao je u činjenici da su se u Zavodu umjesto ratnih proteza, preporučeni od vojne komande, izrađivale drvene noge, koje su s vremenom bile usavršene. Neovisno od toga pravljene su i stalci (Gestelle) za Gips-Immediatprothesu. U nastavku donosimo pregled izrađenih ortopedskih cipela u radionicama zavoda:

R/B	Ortopedske cipele	Godina	
		1916.	31. 07. 1917.
		Komada	
1.	s petom i debelom poplatom	143	35
2.	sandale sa šinama	14	3
3.	spravom za sakate noge	7	6
4.	spravom za one koji su hodali na prstima nogu	-	16
5.	šinama za potkoljenice	22	96
6.	nadopunjakom defekta (Defecktersatz) i limeno-ocalnim potplatom	18	26
7.	Feder-, Leder- oder Gummizug	27	12

8.	ortopedske cipele za proteze i sprave itd.	43	99
Ukupno		274	293

Manji broj ortopedskih cipela s poplatama i visokim petama izrađen je 1917, jer je Zavod zbog uštede radne snage za invalide nabavio određenu količinu erarskih cipela s visokim petama.

R/B	Ortopedske sprave	Godina	
		1916.	31. 07. 1917.
		Komada	
1.	po Hessing-u	15	13
2.	portativni opružni aparat (Streck-apparat) za koljeno	-	4
3.	sprava sa šinom i tuljcima za stegno (Oberschenkelschienen-hülsenapparat)	2	27
4.	za fiksiranje bedrenoga zgloba	-	2
5.	Nutz-Fixerapparat za lakat i podlakticu	18	26
6.	ortopedska korseta	2	14
7.	ručne daske za kljenut radijalisa	39	69
8.	ručne daske za kljenut ulne	15	15
9.	ručne daske za kljenut ulne kompina	3	3
10.	Leder-, Federzug-Aparat	8	22
11.	kapa za zaštitu glave	5	7
Ukupno		157	320

Iz prezetniranih podataka u tabelama ukupno je u oba promatrana perioda bilo izrađeno 1.256 ortopedskih proizvoda. Mjesečno je u prosjeku 1916. izrađivano 45, a u prvih sedam mjeseci 1917. godine broj izrađevina bio je dvostruko veći. Uz to u radionicama je 1916. izvršeno 186 popravki, a 253 do 31. jula 1917. godine. U 1916. izrađeno su 83 uzorka od gipsa (Gipsabgüsse), a 179 komada do 31. jula 1917. godine.¹¹²

Vojna uprava snosila je troškove nabavke proteza do iznosa od 250 kruna po čovjeku. Izdaci koji su prekoračivali ovu svotu, kao i troškovi za kasnije popravke, podmirivani su iz Invalidskog fonda. Krajem 1915. godine banjalučka okružna vlast pokrenula je akciju prikupljanja

sredstava u cilju osnivanja fonda za nabavku proteza za ortopedsku ustanovu „Marija Zvijezda“. Do kraja 1916. godine u fond je prikupljeno 62.462 K, od čega su dvije trećine prikupile političke vlasti, a jedna trećina bili su prihodi od donacija koje su primane direktno. Fond se koristio isključivo za finansiranje nabavki proteza.¹¹³

Vremenom je broj naručenih proteza i zahtjeva za popravku postojećih u Ortopedskom zavodu „Marija Zvijezda“ prevazilazio njegove kapacitete. Dešavalo se da su pojedini invalidi za popravku morali dolaziti iz raznih dijelova zemlje u Banju Luku i sedmicama čekati popravku. Da bi se invalidima olakšalo, početkom septembra 1918. godine Zemaljska vlada je sa Zavodom dogovorila da iz raznih kotarskih mjesta primi na obuku veći broj obrtnika (bandažista, cipelara, kovača, sedlara).¹¹⁴ Zanatlije koje su željele da pohađaju ovaj kurs, morale su se obratiti svom nadležnom kotarskom uredu, a oni iz Sarajeva ili vladinom povjereniku (referentu za invalide) ili kod Trgovačke i obrtničke komore. Namjera je bila da nakon obuke u svom mjestu osnuju zajedničku radionicu za izradu i popravljjanje proteza.¹¹⁵

Pored školovanja koje je organizirano u Zavodu „Marija Zvijezda“ slične aktivnosti provodile su i druge zdravstvene ustanove širom Monarhije. Takav je bio Zavod za liječenje ranjenika iz Bosne i Hercegovine i ostalih slavenskih krajeva koji je djelovao od augusta 1915. godine u Beču. Zavodom je upravljao profesor dr. Friedrich Kraus iz Požege. Uprava škole je u sporazumu s nadležnim vojnim vlastima nastojala da svakom vojniku, koji se nalazio u bolnici, pruži priliku da upotpuni svoje znanje ili ako je analfabet da nauči čitati i pisati. Posebno se vodilo računa da im se omogući učenje na maternjem jeziku, a uz to pružala prilika da nauče i njemački. Tako je izvjesni Ragib Redžić, seljak, koji je dobio tane u glavu, naučio za 10 mjeseci ne samo čitati, nego i govoriti njemački, te je kasnije poučavao i druge. Najviše uspjeha u opismenjavanju ranjenika iz Bosne i Hercegovine imao je bukvar, koji je, „po narodnoj metodi i u narodnom duhu“, sastavio Ivo Dobržanski. Direktor zavoda, dr. F. Kraus, tvrdio je da je bukvar bio korisniji nego izdanja „slavnih“ akademija. Bio

zavoda u Mariji Zvijezdi c. i kr. pričuvne bolnice u Banjoj Luci, *Sarajevski list* XLI/122, 1918, 1.

113 ABH, *FZMF*, 1915, 6.348; ABH, *FZMF*, 1916, 2.762; *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 150.

114 Tečaj za ortopediju, *Sarajevski list* XLI/194, 1918, 2.

115 Isto, 3.

je napisan kao mala enciklopedija koju je „vojnici nosio vazda sobom u džepu.“¹¹⁶ Bosanci su naročito voljeli pisati pisma.

Uz analfabetsku školu bečkih ranjenika bila je biblioteka s fondom od 5.000 knjiga, koje su prikupljene donacijama. Osim đaka analfabetske škole koristili su je i drugi bolesnici bečkih bolnica. Dnevno je imala 534 čitaoca. Najveći dobrotvori zavoda bili su profesor Arnold Duzig i predstojnica Magda von Lerch, te mnoge druge ličnosti. Malo je bilo donacija iz Hrvatske, Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Osim pisanja i čitanja na maternjem i njemačkom jeziku, u školi se učilo knjigovodstvo, elementarno i više računanje, stenografija, daktilografija, pravopis, krasnopis, pisanje ljevicom, crtanje i slikanje, itd. Invalidi su imali mogućnost izučavanja i mađarskog ili češkog jezika. Kroz ovu bečku školu prošlo je 2.907 invalida.¹¹⁷

Bosanskohercegovački vojnici koji su ostali slijepi izučavali su zanate za izradu košara i pravljenje kefa u zavodu za slijepce sv. Vid u Zagrebu. Kako je bilo malo Bosanaca i Hercegovaca koji su ostali potpuno slijepi (28) tražilo se da se u zemlji uredi zavod za slijepce. I gluhojima bosanskohercegovački invalidi, 1918. godine bilo ih je pet, mogli su se prema potrebi liječiti u zavodu hrvatsko-slavonske zemaljske komisije za ratne invalide.¹¹⁸

Naprijed opisani rad na rehabilitaciji odnosio se na ratne oštećenike koji su postali invalidi zbog paralize, ukočenosti zglobova, sakaćenja ili nekog drugog stanja nastalog ranjavanjem. Ništa manje važan i vjerovatno ništa manji po obimu nije bio zadatak naknadnog liječenja ili školovanja za invalide čija je radna sposobnost narušena zbog unutrašnjih bolesti. Pored srčanih i drugih internih bolesti, zbog velikog broja, posebno su značajni bili reumatičari i plućni bolesnici.¹¹⁹ Za liječenje invalida koji su patili od reume i išijasa Zemaljska vlada je kao „invalidski dom“ privremeno adaptirala jedan dio zemaljsko-erarnog hotela u Slatini-Ilidži. U njemu je tokom ljeta 1916. godine na besplatnom liječenju boravio manji broj ratnih invalida.¹²⁰

116 Prosvjeta. Ratna bolnica za bosanske junake u Beču, (Dopis „Sarajevskog lista“), *Sarajevski list* XL/209, 1917, 1.

117 Isto.

118 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

119 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

120 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61,

Naknadno liječenje tuberkuloznih, kojih je bilo oko jedne petine od ukupnog broja ratnih invalida, predstavljalo je najveće teškoće vlastima, jer u Bosni i Hercegovini, osim Paviljon za tuberkulozu Državne bolnice u Sarajevu, nije bilo drugih liječilišta. U takvim okolnostima privremeno osiguranje naknadnog liječenja za ratnike s plućnim bolestima pronašle su u Austriji i Ugarskoj. Zemaljska vlada je s Štajerskom državnom komisijom za invalide u Grazu sklopila dogovor prema kojem se određeni broj vojnika s plućnim oboljenjima mogao liječiti u njenim vojnim ustanovama za plućne bolesnike i bez njene prethodne saglasnosti.¹²¹ Troškovi koji su prelazili odobreni iznos vojnih vlasti za liječenje pokrivali su se iz Fonda za invalide Bosne i Hercegovine. Nadalje, bosanskohercegovačkim vojnicima oboljelim od plućnih bolesti bilo je osigurano liječenje i u velikim plućnim sanatorijumima u Rözsahegy i Beszterczebanya na Karpatima.¹²²

Kako bi sistematski riješila ovo pitanje, Zemaljska vlada izrađivala je planove i vršila pripreme za izgradnju plućnih sanatorija u zemlji. Plan je bio da se za teško tuberkulozne ratne invalide urade proširenja u nekim okružnim i općinskim bolnicama, gdje su se trebali smjestiti, po mogućnosti u bolnicama najbližim njihovoj kući. Podršku ovoj kampanji davale su i lokalne zajednice. Planirano je bilo da se u nekoliko proširenih i adaptiranih okružnih i lokalnih zajednica smjesti oko 120 pacijenata. Za one blaže slučajeve, s druge strane, kod kojih se u dogledno vrijeme moglo očekivati izlječenje ili barem značajno poboljšanje i oporavak radne sposobnosti, trebalo je izgraditi posebne sanatorije u područjima s najpogodnijim klimatskim uslovima. Međutim, sva nastojanja koja su se tokom rata u tom pravcu preduzimala bila su gotovo bez uspjeha. Samo u jednom jedinom slučaju, u gradu Bijeljini, u ljeto 1918. počeo je s radom manji tuberkulozni paviljon. Realizacija veće novogradnje pa i temeljitije adaptacije tokom rata, pri velikoj skupoći građevinskog materijala, nadnica, nestašice građevinskih radnika i transportnih teškoća, bila je teško izvodljiva. Briga za tuberkulozne ostavljena ja za poslijeratno vrijeme.¹²³ Samo je oko 80 lakših plućnih bolesnika liječeno

1918, 2.

121 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

122 ABH, FZMF, 1916, 1.014. *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 153; Šehić, 2007, 188.

123 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61,

u Paviljonu za tuberkulozu Državne bolnice u Sarajevu.

Materijalno zbrinjavanje i pomoć ratnim invalidima

Mjesečni izvještaji koje su prvostepene političke vlasti dostavljale o demobilisanim ratnim invalidima predstavljali su vrijedan alat za provjeru stepena njihove invalidnosti i radne sposobnosti.¹²⁴ Isplata invalidskih penzija i zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih invalida i njihovih porodica, do početka rata, bila je regulirana zakonom Ministarstva rata iz 1899. godine.¹²⁵ Invalidi kojima su ljekarske komisije utvrdile umanjene radne sposobnosti, od 1915. godine dobijali su privremene invalidske penzije. Naknada je bila privremenog karaktera i isplaćivala se do konačnog stupanja u invalidninu. Visina penzije određivana je prema stepenu invalidnosti. Za oštećenike kojima je ljekarska komisija umanjila radnu sposobnost do 50% isplaćivano je 60 K. Invalidi koji su imali umanjenu radnu sposobnost 50-100% primali su 120, a potpuno nesposobni 180 K. Provizorna pomoć iz invalidskog fonda, na godišnjem nivou, isplaćivana je i članovima njihove porodice. Supruge i roditelji imali su primanja po 60 K, svako dijete, muško do 16, a žensko do 14 godina, 36 K, ali ukupna primanja invalidske porodice nisu smjela preći 120 K.¹²⁶

Godišnja osnovna primanja ratnih invalida iznosila su 72 K, na šta se dodavao i dodatak za ranjavanje. Radilo se o skromnim sredstvima koja u ratnim prilikama i poskupljenjima koja su vladala nisu bila dovoljna. S toga se invalidnina morala usklađivati sa stalnim rastom cijena, odnosno inflacijom. Međutim, u prvim ratnim godinama penzije su bile fiksne, a tokom 1918. godine njihov iznos zavisio je od od čina i vrste invalidnosti. „Osnovna penzija pješadinca je iznosila 96 kruna, a podoficira sa činom kaplara 192 krune. Na ovaj iznos je dolazio dodatak zavisian od vrste povrede, pa je pješadinac obolio od tuberkuloze primao penziju u iznosu od 288 kruna.“¹²⁷ O teškom materijalnom stanju invalida, posebno u provinciji, svjedoči podatak da je na zasjedanju Odbora za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, održanom maja

1918, 2.

124 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

125 Šehić, 2007, 182.

126 ABH, *FZMF*, 1915, 4.901; Šehić, 2007, 184.

127 Šehić, 2007, 217–218.

1918. godine, u izvještaju stručnog odbora za zdravstvo iznijeto da se za ratne invalide svuda brine državna vlast, „dočim su kod nas velikim dijelom pali na teret svoje familije, gdje sa svojom čednom penzijom životare. Zemaljska je vlada doduše osnovala posebni svoj odsjek, za ovu skrb, ali čini se, da organizacija nije dovoljna ili potpuna, ili da manjkaju sredstva. U Sarajevu doduše neima razloga pritužiti se na ovu skrb zemaljske vlade, ali došle su odboru mnoge tužbe iz provincije te molimo zemaljsku vladu, da ona tomu pitanju što veću pažnju posveti.“¹²⁸

Pitanje zapošljavanja ratnih vojnih invalida otpuštenih s posttretmana u početku nije igralo posebnu ulogu, jer je malo invalida otpušteno iz ortopedske ustanove „Marija Zvijezda“ putem superarbitraže i većina je željela da se vrati prijašnjoj ekonomskoj profesiji. Tek je krajem 1916. godine došlo do povećanja broja zahtjeva koje su vlasti zaprimale radi zapošljavanja invalida. Njihov radni angažman vlasti su nastojale organizirati jednoobrazno za cijelu zemlju. Radi toga su invalidi, nekoliko sedmica prije otpusta s naknadnog liječenja, popunjavali određene formulare za zaposlenje koji su prosljeđivani nadležnim političkim vlastima na rješavanje. Istovremeno, Trgovačko-obrtnička komora proširila je organizaciju koju je pokrenula državna vlada oko radnog angažmana invalida i na trgovačke krugove u cijeloj državi. Kao posebnu mjeru u ovom pravcu treba istaći da je Zemaljska vlada nadležnima naložila da prilikom raspisivanja javnih nabavki i radova u uslove isporuke unesu odredbu da su ugovorne strane dužne da prilikom izvođenja radova uključe i ratne vojne invalide u skladu s njihovim radnim mogućnostima. Također, ratni vojni invalidi radno su angažirani u vojnim uredima i pogonima.

Posebne mjere poduzimane su za slijepce ratne veterane. Da bi ratno slijepim osobama iz Bosne i Hercegovine omogućilo odgovarajuću obuku, Ministarstvo rata je u aprilu 1915. godine naložilo da se nakon završenog bolničkog liječenja upućuju u Zavod za slijepce osobe sv. Vid u Zagrebu. Osobe koje su završile tamošnje zanate dobijale su od državne vlade alate potrebne za bavljenje zanatom i radni materijal potreban za pokretanje obrta. Osim toga, po potrebi, osiguravan je i radionički prostor. Lokalnim područnim uredima naloženo je da svakoj ratno slijepoj osobi na svom području odrede odgovarajuću osobu, koja

128 Zasjedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/108, 1918, 3.

je, između ostalog, trebala svojim štičenicima savjetima i djelovanjem pružiti podršku u rješavanju njihovih poslovnih zadataka.¹²⁹

Apsolventi koji su u Ortopedskom zavodu 1916. i 1917. godine završili kurseve za šumske stražare (15, odnosno 13 invalida), bili su zaposleni u bosanskohercegovačku zemaljsku službu kao čuvari šuma.¹³⁰

Iz invalidskog fonda, do decembra 1917. godine, 633 invalida dobilo je pomoć, odnosno iz zemaljskih sredstava, i to na način da im se ili kupilo ili besplatno dalo: 26 volova, 64 krave, devet konja, 171 ovca, 34 koze i 39 košnica pčela. Za izgradnju i popravku 19 invalidskih kuća izdvojeno je 6.250 K, a 23 invalida su za vođenje obrta dobila 10.790 K. Šestorici invalida zanatlija za kupovinu oruđa, sirovina, robe i sličnih stvari doznačeno je 1.890 K, a devetorici invalida trgovaca 8.400 K, kao neukamaćeni zajam. Do decembra 1917. godine iz Fonda je u gotovom novcu razdijeljeno ukupno 122.684 K. Osim toga Zemaljska vlada je na 36 invalida razdijelila 582,5 dunuma erarske zemlje, a za 305 invalida našla je posao/službu, odnosno pružila priliku da rade i zarade.¹³¹ Prirast ratnih invalida u posljednjim mjesecima rata dodatno je uvećao troškove za njihovo zbrinjavanje.¹³²

Treba spomenuti i ratno-starateljski rad Trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu koja je na razne načine pomagala, ne samo invalidima, nego i drugim socijalno ugroženim kategorijama. Pored novčanih sredstava doniranih raznim organizacijama i fondovima, pomagala je invalide i direktno. Poslovni odbor Trgovačko-obrtničke komore 28. decembra 1916. godine iz budžeta komore izdvojio je 100.000 K za pokretanje malog biznisa i obrta ili jednokratnu novčanu pomoć za 29 invalida.¹³³ Pri podijeli sredstava držao se odbor načela da se u prvom redu uzimaju u obzir molbe onih ratnih invalida koji su planirali pokrenuti obrt za kojim je postojala potreba. Prema odluci odbora, u većini slučajeva, sama Komora nabavljala je ratnim invalidima alat i zadržavala pravo

129 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 152.

130 Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2.

131 Isto, 1.

132 Isto, 2.

133 *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916*, 1917, 84; Sjednica naše trgov. – obrtn. komore, *Sarajevski list* XXXIX/351, 1916, 3.

vlasništva nad njim najmanje za vrijeme od dvije godine, kao osiguranje da invalidi u prvo vrijeme neće s njim lakoumno postupati. Odbor je za osiguranja prometnog kapitala, nabavku materijala, plaćanja kirije i sličnih troškova, davao beskamatne zajmove uz male otplate nakon dužeg vremena, tako da su ratni invalidi mogli sebi osigurati egzistenciju, pa tek onda početi otplaćivati dug.¹³⁴ Također, od 29. augusta 1917. do 30 aprila 1918. godine, 43 invalida dobila su neku vrstu pomoći od Komore. Beskamatni zajam za nabavku zanatskog alata dobilo je 28 aplikanata, a uvažavajući slabo materijalno stanje mnogih invalida Komora je osigurala 15 jednokratnih novčanih pomoći najugroženijim licima.¹³⁵

Na sjednicama Trgovačko obrtničke komore diskutovalo se i o mjerama za unaprijeđenje socijalnog statusa ratnih invalida. U raspravi na 32. redovnoj plenarnoj sjednici Đuro Džamonja predlagao je da se staranje za ratne invalide organizira kao u Ugarskoj, na način da se kupe veći kompleksi zemljišta, potom isparcelišu i nasele ratnim invalidima. Risto Hadži Damjanović prigovarao je da su fondovi za invalide, siročad, udovice ratnika itd. imali dovoljno sredstava da u većem opsegu pruže pomoć i pokrenu akciju za trajno rješavanje socijalnog statusa navedenih kategorija, ali da osim akumulacije ogromne količine novca ništa drugo po tom pitanju nisu uradili. Predlagao je da se prestane s kapitaliziranjem sredstava i da se ona što prije namijenski upotrijebe. Mato Zubac govorio je o prilikama u Hercegovini i istakao da je bilo dosta ratnih invalida sposobnih da upravljaju s domaćinstvom, ali da nisu imali svoje zemlje, pa je podržao Džamonjin prijedlog da se invalidi koloniziraju. Nakon što je saslušao učesnike rasprave, zamjenik zemaljskog poglavara pl. Gjurkovic izjavio je da se vladin odjel za staranje o ratnim invalidima intenzivno bavio ovim pitanjima, ali da ih Vlada zbog zakonskih i upravnih ograničenja nije mogla riješiti i da joj je u tome trebala pomoć Zajedničke vlade i cjelokupnog društva. Tražio

134 Trgovačko-obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu XXVI redovna sjednica, *Sarajevski list* XLI/62, 1918, 3.

135 *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30 aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu*, 1918, 62–65; XXII. redovna plenarna sjednica trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, *Sarajevski list* XLI/95, 1918, 3. Komora je do kraja 1917. godine 41 zanatliji ratnom invalidu dala zajam od 2.180 K, a kao pomoć razdijelila 7.423 K i tako znatno rasteretila vladinu opskrbnu akciju (Staranje za ratne invalide u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/61, 1918, 2).

je da se u svakom kotaru postavi po jedan stalni odbor sa zadatkom rješavanja pitanja opskrbe invalida, a da ih Vlada u tome materijalno i savjetodavno pomogne. U tom smislu već su bili izdani nalozi kotarskim uredima i sazvana anketa.¹³⁶ Međutim, sva ova pitanja ostala su neriješena, jer su ratna dešavanja u potpunosti izmijenila političke prilike u zemlji.

Zaključak

Prvi svjetski rat Bosna i Hercegovina dočekala je potpuno nespremnu, kako u ekonomskom tako i svakom drugom pogledu. Zdravstveni sistem u zemlji bio je nerazvijen, kao i socijalne ustanove za brigu o ugroženim licima. Pri vladinom sektoru pak, nije bilo specijaliziranih institucija ni ustanova koje su se trebale brinuti o ranjenim i oboljelim vojnicima. Nisu postojale ni organizacije civilnog društva za pomoć unesrećenom stanovništvu. Tek je dolazak prvih ranjenih i oboljelih vojnika s fronta pobudio interes nadležnih organa i građanstva, da se pozabave njihovim zbrinjavanjem. Glavni oslanac u materijalnom smislu vlasti su potražile među stanovništvom, dok su one preuzele organizaciju i kontrolu utroška prikupljenih sredstava. U tom smislu osnovane su i neke organizacije civilnog društva, koje su u početku bile nosioci sabiranja i distribuiranja prikupljene pomoći.

Progresivan rast broja invalida koji su dolazili u zemlju, prisilili su nadležne da se ozbiljnije pozabave ovim pitanjem. Vlasti su osnovale radno tijelo za prikupljanje sredstava i koncentrisale ih u invalidski fond, kojim je upravljao Vladin privredni odjel, koji je ujedno određen za nosioca brige o invalidima. Snažnom kampanjom među stanovništvom, privatnim i društvenim privrednim sektorom vlasti su osigurale materijalna sredstava za brigu o invalidima. Kako bi smanjile broj onih za koje će država morati trajno izdvajati novac, posebnu pažnju posvetile su osnivanju Zavoda za rehabilitaciju ranjenih i oboljelih i njihovo doškolovavanje i prekvalifikaciju, odnosno ustanove koja ih je ponovo osposobljavala za samostalno privređivanje i rad. Za praćenje realizacije mjera za zdravstveno i socijalno zbrinjavanje invalida, administracija je izradila invalidski registar u koji je unijela sva lica koja su nadležne ljekarske komisije ocijenile nesposobnim ili ograničeno

136 Zasedanje vijeća za prehranu naroda u Bosni i Hercegovini, *Sarajevski list* XLI/108, 1918, 3.

sposobnim za službu i rad. Invalidima su isplaćivane privremene penzije, koje u mnogim slučajevima nisu bile dovoljno za pristojan život njih i njihovih porodica, ali i drugi vidovi materijalne pomoći.

Bez obzira što nije bila dovoljna, briga države za ratne invalide je postojala. Ona je vjerovatno bila uslovljena i činjenicom, da je rat još uvijek trajao i da je mobilisanim vojnicima na frontu trebala podići moral i pokazati da država vodi brigu o onima koji su nastradali u borbi. Ipak, za postignuti uspjeh u oblasti zbrinjavanja ratnih vojnih invalida, velika zasluga pripada spremnosti na žrtvu svih slojeva stanovništva, koji su podržali kampanje i napore državne uprave da to pitanje riješi na najefikasniji način.

Conclusion

The First World War found Bosnia and Herzegovina completely unprepared, both economically and in every other respect. The health system in the country was underdeveloped, as well as social institutions for the care of vulnerable persons. In the government sector, on the other hand, there were no specialized institutions or institutions that were supposed to take care of wounded and sick soldiers. There were no civil society organizations to help the affected population either. It was only the arrival of the first wounded and sick soldiers from the front that aroused the interest of the competent authorities and citizens to take care of them. The main support in the material sense was sought by the authorities among the population, while they took over the organization and control of the expenditure of the collected funds. In this sense, some civil society organizations were founded, which were initially responsible for collecting and distributing the collected aid.

The progressive growth of the number of disabled people coming to the country forced the authorities to take a more serious look at this issue. The authorities established a working body to collect funds and concentrated them in the disability fund, which was managed by the government's economic department, which was also designated as the bearer of care for the disabled. Through a strong campaign among the population, the private and social economic sectors, the authorities secured material resources for the care of the disabled. In order to reduce the number of those for whom the state will have to permanently allocate money, special attention was paid to the establishment of the Institute for the Rehabilitation of the Wounded and Sick and their further

education and retraining, i.e. the institution that retrained them for self-employment and work. To monitor the implementation of measures for the health and social care of the disabled, the administration created a disability register in which it entered all persons who were assessed by the competent medical commissions as incapable or limitedly capable of service and work. The disabled were paid temporary pensions, which in many cases were not enough for a decent life for them and their families, as well as other types of material assistance.

Regardless of the fact that it was not enough, the state's care for war invalids existed. It was probably conditioned by the fact that the war was still going on and that it was supposed to raise the morale of the mobilized soldiers at the front and show that the state takes care of those who died in battle. However, for the success achieved in the field of caring for disabled war veterans, the primary credit belongs to the willingness to sacrifice all layers of the population, who supported the campaigns and efforts of the state administration to solve the issue in the most effective way.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- » Arhiv Bosne i Hercegovine
 - « Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine (TK BiH)
 - « Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (ZMF)
 - « Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Objavljeni izvori

- » *Bericht über die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916, Herausgegeben vom k.u.k. Gemeinsamen Finanzministerium, Aus der K. K. hof- und Staatsdruckerei, Wien 1917.*
- » *Das Sanitätswesen in Bosnien und der Hercegovina 1878-1901, Sarajevo 1903.*
- » *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1914, Zemaljska štamparija, Sarajevo 1914.*
- » *Izveštaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i*

Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1915.

- » Radušić, Minela. *Odnosi vlasti prema zdravstvenom pitanju u Bosni i Hercegovini (1878-1941): komparativni pristup istraživanju*, (neobjavljena doktorska disertacija), Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet, Sarajevo 2024.
- » *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. u dvorani komore u Sarajevu*, Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Islamska dionička štamparija, Sarajevo 1918.

Štampa

- » *Sarajevski list* XXXVII br: 167, 172, 181, 199, 206, 217, 289, 291, 292, 294, 295, 318, Sarajevo 1914.
- » *Sarajevski list* XXXVIII br: 160, 165, 178, 331, 341, Sarajevo 1915. (latiničnim i ćirilničnim naslovom izlazio do br. 298, a od tada samo latinično)
- » *Sarajevski list* XXXIX br: 331, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 344, 351, Sarajevo 1916.
- » *Sarajevski list* XL br: 147, 148, 149, 150, 209, Sarajevo 1917.
- » *Sarajevski list* XLI br: 61, 62, 64, 95, 108, 119, 120, 121, 122, 148, 194, 201, Sarajevo 1918.

Knjige, studije, članci

- » *Bosansko-hercegovačka pješadijska regimenta br. 2 u svjetskom ratu od 1914. do 1918. godine*, Savezno ministarstvo odbrane Republike Austrije, Graz 1969.
- » Hadžibegović, Iljas – Imamović, Mustafa. „Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)“, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata* (Enver Imamović et al.), II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, 223–297.
- » Horvat, Josip. *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914–1918*, Stvarnost – Novinarska izdavačka kuća, Zagreb 1967.
- » Imamović, Enver et al. *Bosna i Hercegovina od najstarijih*

- vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
- » Imamović, Mustafa. *Pravni položaj i unutrašnja politički razvitak Bosne i Hercegovini od 1878. do 1914*, II. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997.
 - » Jahić, Adnan. *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju – Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo 2014.
 - » Kapidžić, Hamdija. "Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata", *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX*, Sarajevo 1959, 7–53.
 - » Madžar, Božo. „Izveštaj Vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine“, *Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine 26*, Sarajevo 1986, 205–242
 - » Schachinger, Warner. *Bošnjaci dolaze! Elitne trupe u K. und K. armiji 1879-1918*, Cambi d. o. o. Lovran, Opatija 1996.
 - » Stojnić, Bojan. „Ortopedski zavod „Marija Zvijezda“ (1915-2023)“, *Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine XLI/41*, Sarajevo 2011, 200-203.
 - » Stojnić, Bojan. *Zavod za fizikalnu medicinu i rehabilitaciju „Dr Miroslav Zotović“: 100 godina prve ortopedije u Banjaluci*, Banja Luka 2015.
 - » Šehić, Zijad. „Zbrinjavanje bosanskohercegovačkih ratnih vojnih invalida u toku Prvog svjetskog rata 1914-1918“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 13*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2004, 311–329.
 - » Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo Publishing, Sarajevo 2007.
 - » Užičanin, Salkan. „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao II/2*, Tuzla 2016, 69–96.